

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΣΤΟΝ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟ*

ΣΧΟΛΙΑ Σ' ΕΝΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ DE RERUM NATURA

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ὁ Ρωμαῖος ποιητὴς Titus Lucretius Carus εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μιὰ μοναδικὴ φυσιογνωμία, ὅχι μόνον τῆς λατινικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. Γιὰ τὴ ζωὴ του δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτα μὲ βεβαιότητα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι γεννήθηκε γύρω στὸ 95 π.Χ. καὶ πέθανε νεότατος, ἐξαιτίας —τὸ πιθανότερο— κάποιας μακρόχρονης ἀσθένειας¹, γύρω στὸ 54 π.Χ. Ἄνδρῶνεται δηλαδὴ μέσα στὴ φρίκη τῶν προγραφῶν τοῦ Σύλλα (82 π.Χ.) καὶ ζεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν ἄγρια πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναταραχὴ, πὺ ἐπιδεινώνεται μετὰ τὸν θάνατό του. Οἱ συνέπειες τῆς ἐμφύλιας διαμάχης καὶ τῆς Συλλανῆς δικτατορίας² γίνονται τώρα ὀλοφάνεραι. Ἡ ἀπειλὴ τοῦ Σερτώριου³, ἡ κάπως

*Μερικὲς βραχυγραφίαι: DRN=De rerum natura, E=Ἐπίκουρος, Ἐπίκ.=Διογένη Λαερτίου 10ο βιβλίον (Ἐπίκουρος), ΚΔ=Κύρια Δόξαι (Διογένη Λαερτίου 10ο βιβλίον 139-154), Λ=Λουκρήτιος.

Ἐπίσης τὰ παρακάτω βιβλία ἀναφέρονται στὸ ἐξῆς μόνον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τους: X. Θεοδωρίδης, Ἐπίκουρος, ἡ ἀληθινὴ ὄψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, Ἀθήνα 1966² (1954). C. Bailey, *Titus Lucreti Cari, De Rerum Natura Libri Sex* (3 τόμοι. Κείμενο, μετάφραση, σχόλια), Oxford 1947. H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1951⁶ (στὸ ἐξῆς FVS). J. D. Duff, *T. Lucreti Cari, De Rerum Natura Liber Primus*, Cambridge 1923, *Liber Tertius*, Cambridge 1903. E. Ernout - L. Robin, *Lucretius. De la nature* (Commentaire), Paris 1925. R. Heinze, *T. Lucretius Carus. De rerum natura Buch III*, Leipzig 1897. E. J. Kenney, *Lucretius. De rerum natura III*, Cambridge 1971. H. A. J. Munro, *T. Lucreti Cari, De Rerum Natura Libri Sex* (3 τόμοι. Κείμενο, μετάφραση, σχόλια), London 1886⁴ (1864). M. F. Smith, *Lucretius, De rerum natura* (Loeb), London 1975. H. Usener, *Epicurea*, Leipzig 1887.

1. Βλ. H. J. Rose, *A Handbook of Latin Literature*, London 1954³, σ. 122, σημ. 2 τέλος.

2. Ἡ δικτατορία τοῦ Σύλλα ἤρθε νὰ ἐπιστεγάσει τὴ νίκη του στὸν ἐμφύλιον πόλεμον μὲ τὸν ἡγέτη τῶν δημοκρατικῶν Μάριο (87-82 π.Χ.).

3. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Σύλλα βρῆκε τὸν Σερτώριο, παλιὸ ἀξιωματικὸ τοῦ Μαρίου, ἑπαρχο τῆς Ἰσπανίας. Ὁ Σερτώριος ἀρνήθηκε ν' ἀναγνωρίσει τὸν Σύλλα, ἔκανε τὴν Ἰσπα-

ἀπότομη πολιτικὴ ἀνοδος τοῦ Πομπηίου, ἡ μεγάλη ἐξέγερση τῶν δούλων μὲ τὸν Σπάρτακο (73-72 π.Χ.), ἡ συνωμοσία τοῦ Κατιλίνα (63 π.Χ.) καὶ ἡ σύσταση τῆς πρώτης τριανδρίας (60 π.Χ.) ἦταν γεγονότα ποὺ κατέλυσαν πολιτικὲς καὶ ἠθικὲς δομὲς αἰῶνων στὴ Ρώμη, καὶ κανεὶς διορατικὸς παρατηρητῆς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποφύγει τὴ συναγωγὴ ζοφερῶν συμπερασμάτων¹. Ἔτσι, οἱ κάποιες τάσεις μελαγχολίας καὶ πεσιμισμού ποὺ διακρίνονται στὸ ἔργο τοῦ Λουκρητίου², καὶ οἱ ὁποῖες τροφοδότησαν τὴ ρομαντικὴ φιλολογία περὶ παραφροσύνης καὶ αὐτοκτονίας του³, μποροῦν λογικότερα νὰ ἀποδοθοῦν, ἂν ὄχι μόνο στὴν ἐπισφαλῆ του ὑγεία, στὸ ρεαλιστικὸ του ἐπίσης πνεῦμα, μιὰ καὶ ἔζησε σὲ τόσο βίαιους καὶ ἀπρόβλεπτους καιροὺς.⁴ Ὡστόσο, κρινόμενο συνολικὰ τὸ *De rerum natura*, τὸ ἀριστουργηματικότερο διδακτικὸ ποίημα ὅλων τῶν ἐποχῶν, προδίδει ὄχι μόνο μιὰ μεγάλη ποιητικὴ ἰδιοφυΐα, ἀλλὰ καὶ ἓνα καθαρότατο μυαλό, ποὺ μελετᾷ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἡρεμὴ αἰσιοδοξία καὶ αὐτοπεποίθηση τοῦ ἐπικούρειου στοχαστῆ. Πιστὸς στίς ὑποθήκες τοῦ μεγάλου δασκάλου του ὁ Λουκρήτιος δὲν ἀναμίχθηκε στὴν πολιτικὴ⁵, ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ πὼς ἦταν ἄνθρωπος παθολογικὰ μελαγχολικὸς καὶ μονήρης⁶. Ἡ ἔντονη συναίσθηση τῆς καθοδηγητικῆς του

νία καταφύγιο τῶν δημοκρατικῶν καὶ ὅλων τῶν δυσारेστημένων καὶ μὲ τὶς λεγεῶνες του ἀπειλοῦσε τὸ καθεστῶς στὴ Ρώμη γιὰ πέντε περίπου χρόνια. Τελικὰ τὸν ἐξόντωσε μὲ δόλο ὁ Πομπήιος (72 π.Χ.).

1. Βλ. *DRN* III, 59 κ.έ. σὲ συσχέτισμό μὲ τὶς ἐξοχες παρατηρήσεις τοῦ Σαλλουστίου (*Bellum Catilinae*, X-XIV) πάνω στὴν ἠθικὴ κατάρπωση τῆς Ρώμης τὶς πᾶραμονές τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα. Πρβλ. καὶ C. Martha, *Le poème de Lucrèce*, Paris 1867, σ. 188.

2. Βλ. T. E. Kinsey, *The Melancholy of Lucretius*, *Arion* 2 (1964), σ. 115 κ.έ.

3. Σύμφωνα μὲ τὴ φιλολογία αὐτῆ, τῆς ὁποίας ἀποκλειστικὴ πηγὴ εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ ἀγίου Ἰερώνυμου, χριστιανοῦ συγγραφέα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, ὁ Λουκρήτιος τρελάθηκε ἀπὸ κάποιο ἐρωτικὸ φίλτρο ποὺ ἤπιε, ἔγραψε στὴ συνέχεια τὸ ἔργο του — ἓνα ἔργο, σημειωτέον, ἀξιοθαύμαστης λογικῆς συγκρότησης καὶ συνοχῆς — σὲ διαλείμματα πνευματικῆς διαύγειας καὶ στὸ τέλος αὐτοκτόνησε. Ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀποψη τῆς παραφροσύνης κτλ. βλ. Bailey, τόμ. I, σ. 10 καὶ γιὰ τὴν ἀνασκευή τους D.E.W. Wormell, *Lucretius: The Personality of the Poet, Greece and Rome* 7 (1960) σ. 54 κ.έ. Πρβλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις τῶν Kinsey, ὁ.π. (σημ. 2), Kenney, σ. 7, A. Ernout, *Lucretius. De la nature* (Budé), Paris 1966 (1920), σσ. X-XI καὶ Smith, σ. XVIII κ.έ.

4. Βλ. Smith, σ. XXIII καὶ σημ. 30 καὶ πρβλ. σημ. 1 πῶς πάνω.

5. Βλ. Ἐπίκ. 119: «τὸν σοφόν... οὐδὲ πολιτεύεσθαι... οὐδὲ τυραννεύειν». Πρβλ. καὶ τὸ πολυθρύλητο «λάθε βίωσας».

6. Βλ. λ.χ. τὶς ἐκτιμήσεις τῶν Regenbogen, σ. 386 καὶ Bieler, σσ. 167-68 (O. Regenbogen, *Lukrez: seine Gestalt in seinem Gedicht, Kleine Schriften*, München 1961. L. Bieler, *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin 1961, ἑλλην. μετ. Ἀ. Σκιαδᾶ, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήναι 1965).

ἀποστολῆς¹, ἡ πίστη του στὴ φιλία², τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων³, ἡ συνείδηση ὅτι τὸ ποίημά του εἶναι σπουδαῖο καὶ ὅτι μὲ αὐτὸ εὐεργετεῖ καὶ ἀπελευθερώνει τοὺς ἀνθρώπους⁴, εἶναι γνώρισματα ποὺ δύσκολα συμβιβάζονται μὲ τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀπαισιόδοξου καὶ μοναχικοῦ ἀτόμου⁵.

Ὁ Ἀριστοτέλης πίστευε πὼς ἡ ποίηση εἶναι φιλοσοφικότερη ἀπὸ τὴν ἱστορία⁶, καὶ πραγματικά τίποτε δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐκδήλωση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ μὲ τὰ ἐκφραστικά μέσα τῆς ποίησης. Ἄν ὅμως γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔκθεση μιᾶς φιλοσοφικῆς θεωρίας, μὲ ὅλα τὰ τεχνικῆς φύσεως παρεπόμενα ποὺ συνεπάγεται τοῦτο (ἀνάλυση, διεξοδικὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ τεκμηρίωση), καὶ αὐτὸς ὁ διάλογος τοῦ Πλάτωνα κρίνεται ἀνεπαρκῆς ὡς μέθοδος⁷, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ποίηση εἶναι ἀκόμα περισσότερο ἀκατάλληλη γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Καὶ ὅμως ὁ Λουκρήτιος κατάφερε νὰ κάνει ποίηση —καὶ μεγάλη μάλιστα— τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου, μιὰ φιλοσοφία ποὺ εἶναι κατεξοχὴν φυσική, σχεδὸν ἐπιστημονικὴ καὶ ἐπομένως ἐντελῶς ἀπρόσφορη γιὰ ποιητικὴ ἐκμετάλλευση. Καὶ τὸ κατόρθωμα αὐτὸ παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ λατινικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουκρητίου δὲν εἶχε δουλευτεῖ ἀκόμη καθόλου μὲ φιλοσοφικούς καὶ ἐπιστημονικούς ὅρους⁸. Ὁ ἔξυπνα ὑπολογισμένος συγκερασμὸς τῶν τεχνικῶν καὶ μὴ τεχνικῶν στοιχείων, ἡ φανατικὴ του πίστη καὶ ἀφοσίωση στὸ ἐπικουρεῖο

1. Πρβλ. *DRN* IV, 6: «magnis doceo de rebus» (διδάσκω σπουδαῖα πράγματα) καὶ Smith, σ. XLV κ.έ.

2. Βλ. *DRN* I, 145-6, III, 83· V, 1019-20. Γιὰ τὴ μεγάλη σημασία τῆς φιλίας στὸν Ἐπικούρο βλ. Ἐπίκ. 148: «Ὡν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὄλου βίου μακαριότητα πολὺ μέγιστόν ἐστιν ἢ τῆς φιλίας κτήσις». Γιὰ περισσότερα πάνω στὴν Ἐπικουρικὴ φιλία βλ. C. Brescia, La φιλία in Epicuro, *Giornale Italiano di Filologia* 8(1955), σ. 314 κ.έ. καὶ πρβλ. Θεοδωρίδη, σ. 270 κ.έ.

3. Βλ. Kenney, σ. 9: «Ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ Λουκρητίου εἶναι θετικός: νὰ βάλει τοὺς ἀναγνώστες του στὸν δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴν εὐτυχία... ὁ ἀμεσώτερος ὅμως σκοπὸς του εἶναι ἀρνητικός: νὰ γκρεμίσει τοὺς φραγμοὺς ποὺ ἐμποδίζουν τὴν αὐτολοκλήρωση τοῦ ἀτόμου, τίς πλάνες ποὺ στέκονται ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ τὴ διαφώτιση — τὸν φόβο τῶν θεῶν, τὸν φόβο τῆς μέλλουσας ζωῆς, τὸν φόβο τοῦ θανάτου». Πρβλ. ἐπίσης Smith, σ. IX.

4. Βλ. *DRN* IV, 1-9, προηγούμενη σημείωση καὶ σχόλιο XIV.

5. Πρβλ. καὶ Smith, σσ. XXVI κ.έ., XLIII κ.έ.

6. *Περὶ ποιητικῆς* 1451β7: «διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν».

7. Βλ. π.χ. G. C. Field, *Plato and his Contemporaries*, London 1930, σ. 55.

8. Ὁ ἴδιος ὁ Α. ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς δυσκολίας νὰ ἐξηγήσει μὲ λατινικούς στίχους τίς σκοτεινὲς ἀνακαλύψεις τῶν Ἑλλήνων (*DRN* I, 136: *Graiorum obscura repta/difficile inlustrare Latinis versibus*). Καὶ τοῦτο, συνεχίζει, γιὰτὶ εἶναι ἀναγκασιμὸς νὰ δημιουργεῖ καινούργιες λέξεις, ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τῆς λατινικῆς (*propter egestatem linguae*) καὶ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ θέματος. Πρβλ. καὶ *DRN* I, 832, III, 260.

δόγμα, τὸ πάθος ποὺ φλόγιζε τὴ γραφίδα του¹ καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, ἡ μεγάλη ποιητικὴ του εὐαισθησία εἶναι οἱ βασικοὶ λόγοι γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ ἔθλου.

Τὸ *De rerum natura* εἶναι ἓνας παράδοξος συνδυασμὸς ἐπιστημονικοῦ συγγράμματος καὶ ἠθικῆς διατριβῆς. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχει στὸ ἔπακρο ὅλη τὴ συναισθηματικὴ φόρτιση μιᾶς προσηλυτιστικῆς πραγματείας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς ιδιότητες ἐκεῖνες ποὺ τὸ καθιστοῦν ἐπάξια πρόδρομο τῶν νεοτέρων συγγραμμάτων Φυσικῆς². Θὰ εἶναι ὅμως λάθος νὰ βιαστεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει πὼς τὰ ἐπιστημονικότερα, ἄς ποῦμε, τμήματα τοῦ ἔργου θὰ εἶναι λιγότερο ποιητικά. Ὁ μέγας ποιητῆς δὲν κάνει τέτοιες διακρίσεις καὶ τὰ τμήματα αὐτὰ εἶναι τόσο πλούσια σὲ μεταφορές, παρομοιώσεις καὶ εἰκόνες, ὥστε, ἂν ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ ποιητικὴ ἰδιοφυΐα φαίνεται στὴ χρῆση τῶν μεταφορῶν εἶναι ὀρθή³, τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι, ὅπως λέει καὶ ὁ Smith, «ένα πολὺ μεγάλο ποίημα ὄχι μόνο *in partibus* ἀλλὰ *in toto*»⁴.

Τὸ *De rerum natura* ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι βιβλία, ποὺ ξεπερνοῦν συνολικὰ τοὺς 7000 στίχους. Τὸ περιεχόμενο τοῦ πρώτου εἶναι ἡ ὕλη καὶ τὸ σύμπαν, ἡ ἀτομικὴ δηλαδὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν Ἐπικουρείων. Στὸ δεύτερο, ὅπου συνεχίζεται ἡ ἐκθεση τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, περιγράφονται εἰδικότερα οἱ κινήσεις καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀτόμων. Τὸ τρίτο βιβλίον ἐρευνᾷ τὴ φύση τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ ἀποδεικνύει τὴν ὕλική τους ὑπόσταση. Στὸ τέταρτο ἔχουμε τὴν ἐκθεση τῆς Ἐπικούρειας διδασκαλίας σχετικὰ μὲ τὶς αἰσθήσεις, τὴν ἀντίληψη καὶ τὴ γνώση, τὴ σκέψη, τὴ βούληση καὶ τὴ γενετήσια ὀρμή. Τὸ πέμπτο, τὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση (1457 στίχοι) καὶ τὸ συναρπαστικότερο (μαζὶ μὲ τὸ τρίτο) σὲ περιεχόμενο βιβλίον τοῦ ὅλου ποιήματος, εἶναι μιὰ κοσμολογία καὶ κοινωνιολογία μὲ κύρια θέματα τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, τὴν προέλευση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀν-

1. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἐπίκουρο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἓνας ἡρεμὸς ἄνθρωπος, ὁ Λουκρήτιος γράφει μὲ ζωηρὸ πάθος καὶ εἶναι γενικὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς φανατικότερους Ρωμαίους συγγραφεῖς. Ἄλλὰ εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πάθος ποὺ μετατρέπει τὸ στεγνὸ ὕφος τῆς λογικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἐπικούρου σὲ ἔντονη ποιητικὴ ἀπόλαυση.

2. Βλ. A. Cox, *Didactic Poetry, Greek and Latin Literature* (ed. J. Higginbotham), London 1969, σ. 137.

3. *Περὶ ποιητικῆς* 1459α6: «πολὺ δὲ μέγιστον τὸ μεταφορικὸν εἶναι. μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ' ἄλλου ἔστι λαβεῖν εὐφυΐας τε σημεῖόν ἐστιν». Πρβλ. καὶ J.W. Duff, *A Literary History of Rome*, London 1953³, σ. 217 κ.έ.

4. Smith, σ. LIV. Γιὰ τὰ καλολογικὰ στοιχεῖα τῆς ποίησης τοῦ Λ. γενικὰ βλ. D. A. West, *The Imagery and Poetry of Lucretius*, Edinburgh 1969 καὶ G. Townend, *Imagery in Lucretius, Lucretius* (ed. D. R. Dudley), London 1965, σ. 95 κ.έ.

θρώπινης κοινωνίας. Τὸ ἕκτο βιβλίο, τέλος, ἐξετάζει καὶ ἐρμηνεύει τὰ διάφορα φυσικὰ καὶ γεωλογικὰ φαινόμενα (ἀστραπές, βροντές, σεισμούς, ἠφαίστεια, πλημμύρες κ.τ.δ.).

Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μεταφράζεται καὶ σχολιάζεται παρακάτω εἶναι ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ πρώτου βιβλίου καὶ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος κριτικῆς τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας. Τὸ λατινικὸ κείμενο εἶναι αὐτὸ τοῦ C. Bailey στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁξφόρδης (Oxford Classical Texts, 1922²).

T. LUCRETI CARI DE RERUM NATURA
I 62-111

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione
quae caput a caeli regionibus ostendebat
horribili super aspectu mortalibus instans, 65
primum Graius homo mortalis tollere contra
est oculos ausus primusque obsistere contra,
quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti
murmure compressit caelum, sed eo magis acrem
irritat animi virtutem, effringere ut arcta 70
naturae primus portarum claustra cupiret.
ergo vivida vis animi pervicit, et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque,
unde refert nobis victor quid possit oriri, 75
quid nequeat, finita potestas denique cuique
quanam sit ratione atque alte terminus haerens.
quare religio pedibus subiecta vicissim
obteritur, nos exaequat victoria caelo.
Illud in his rebus vereor, ne forte rearis 80
impia te rationis inire elementa viamque
indugredi sceleris. quod contra saepius illa
religio peperit scelerosa atque impia facta.
Aulide quo pacto Triviai virginis aram
Iphianassai turparunt sanguine foede 85
ductores Danaum delecti, prima virorum.

62. Ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ σερνόταν παντοῦ μπρὸς στὰ μάτια μας οἰκτρὰ ταπεινωμένη κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς βλοσυρῆς θρησκείας (II), ποὺ προβάλλοντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ οὐρανοῦ¹ στεκόταν ἀπειλητικὰ μετὴν τρομερῆ τῆς ὄψης πάνω ἀπὸ τοὺς θνητούς,
66. γιὰ πρώτη φορὰ ἕνας Ἕλληνας (III) τόλμησε νὰ τὴν ἀντικρίσει κατὰματα μετὰ τὰ θνητὰ του μάτια καὶ πρῶτος αὐτὸς νὰ τῆς ἐναντιωθεῖ (IV).
68. Αὐτὸν οὔτε τὰ παραμύθια τῶν θεῶν, οὔτε οἱ κεραυνοί, οὔτε ὁ οὐρανὸς μετὸς ἀπειλητικῶν βρυχηθμῶν του κατάφεραν νὰ συγκρατήσουν, ἀλλὰ τουναντίον κέντρισαν πλιότερο τὴ ρωμαλέα του ψυχὴ, ὥστε νὰ λαχταρήσει νὰ σπάσει πρῶτος τὰ σφιχταρμωσμένα κλεῖθρα τῶν πυλῶν τῆς φύσης (V).
72. Ἔτσι θριάμβευσε ἡ ζωντανὴ ὁρμὴ τῆς ψυχῆς καὶ (ὁ Ἐπίκουρος) διαβαίνοντας μετὰ τὴ σκέψη καὶ τὸν νοῦ (VI) τὸ ἀπέραντο σύμπαν προχώρησε πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ πύρινα τείχη τοῦ κόσμου (VII),
75. ἀπ' ὅπου γυρνᾷ σὰν κατακτητὴς γιὰ νὰ μᾶς διδάξει τί μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ καὶ τί δὲν μπερεῖ², τοὺς νόμους ποὺ προσδιορίζουν τὶς πεπερασμένες δυνατότητες τοῦ κάθε πράγματος³ καθὼς καὶ τὸ σταθερὸ ἄξεπέραστο ὄριο ποὺ ὑπάρχει γιὰ ὅλα⁴.
78. Διαμασμένη ἔτσι μετὰ τὴ σειρά τῆς καὶ ἡ θρησκεία ποδοπατιέται (περιφρονημένη)⁵, ἐνῶ ἐμᾶς ἡ νίκη (του) μᾶς ἀνεβάζει ὡς τὸν οὐρανό.
80. Αὐτὸ ποὺ φοβᾶμαι σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι μήπως νομίζεις πὼς ἀρχίζεις μετὰ ἀσεβῆ φιλοσοφικὰ μαθήματα καὶ ὅτι μπαίνεις στὸν δρόμο τοῦ κακοῦ. Συχνότερα ὡστόσο εἶναι ἡ ἴδια ἡ θρησκεία ποὺ γεννοβολάει ἀνόσια καὶ ἀσεβῆ ἔργα⁶.
84. Ὅπως (π.χ.) στὴν Αὐλίδᾳ, ὅταν οἱ διαλεχτοὶ ἀρχηγοὶ τῶν Δαναῶν, τὰ πρῶτα παλληκάρια τοῦ λαοῦ, μίαναν ἐπαίσχυντα τὸν βωμὸ τῆς Ἄρτεμης⁷ μετὰ τὸ αἶμα τῆς Ἰφιγένειας (VIII).

1. Ὁ Smith (σ. 8 σημ. a) παρατηρεῖ ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ θρησκείας καὶ οὐρανοῦ τονίζεται ἐδῶ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ γράμματα τῆς λέξης *religio* περιέχονται στὸ *caeli regionibus* τοῦ στίχου 64.

2. *DRN* V, 772-924

3. *DRN* I, 199 κ.έ., V, 57 κ.έ.

4. *DRN* II, 1087 κ.έ.

5. *Pedibus subiecta*. Γιὰ τὴν ἴδια φράση πρβλ. Βιργιλίου *Γεωργικά* II, 492 (σ. 42 σημ. 1).

6. Καὶ ὁ Λουκρήτιος δὲν γνώριζε, φυσικά, τὰ ἐγκλήματα τῆς Ἰερῆς Ἐξέτασης οὔτε τὶς ἀγριότητες τῶν ποικίλων θρησκευτικῶν συγκρούσεων ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ δῶθε. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Λ. γιὰ τὸ τί εἶναι εὐσέβεια καὶ ἀσέβεια ἀναφέρονται στὸ σχόλιο II.

7. Αὐτὴ εἶναι ἡ «παρθένα τῶν τριόδων» τοῦ λατινικοῦ κειμένου (*Triviae virginis*). Ἡ περιφρασὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἄρτεμη λατρευόταν καὶ στὰ τρίστρατα τῶν πόλεων ὡς προστάτισσα τῶν ὁδοιπόρων καὶ ταξιδιωτῶν (βλ. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-86, τόμ. 1, στήλη 572). Πρβλ. ἐπίσης Καλλίμαχο, Ἄρτεμις 26 κ.έ.

cui simul infula virgineos circumdata comptus
 ex utraqùe pari malarum parte profusast,
 et maestum simul ante aras adstare parentem
 sensit et hunc propter ferrum celare ministros 90
 aspectuque suo lacrimas effundere civis,
 muta metu terram genibus summissa petebat
 nec miserae prodesse in tali tempore quibat
 quod patrio princeps donarat nomine régem.
 nam sublata virum manibus tremibundaque ad aras 95
 deductast, non ut sollemni more sacrorum
 perfecto posset claro comitari Hymenaeo,
 sed casta inceste nubendi tempore in ipso
 hostia concideret mactatu maesta parentis,
 exitus ut classi felix faustusque daretur. 100
 tantum religio potuit suadere malorum.

Tutemet a nobis iam quovis tempore vatum
 terriloquis victus dictis desciscere quaeres.
 quippe etenim quam multa tibi iam fingere possunt
 somnia quae vitae rationes vertere possint 105
 fortunasque tuas omnis turbare timore!
 et merito. nam si certam finem esse viderent
 aerumnarum homines, aliqua ratione valerent
 religionibus atque minis obsistere vatum.
 nunc ratio nulla est restandi, nulla facultas, 110
 aeternas quoniam poenas in morte timendumst.

87. Μόλις ἡ μοιραία κορδέλα¹ εἶχε στολίσει τις παρθενικὲςμποῦκλες καὶ εἶχε πέσει ὁμοιόμορφα γύρω ἀπὸ τις παρειές της, εἶδε τὸν πατέρα της νὰ στέκεται περίλυπος μπροστὰ στὸν βωμό, δίπλα του τοὺς ἱερεῖς νὰ προσπαθοῦν νὰ κρύβουν τὸ μαχαίρι καὶ τοὺς πολίτες νὰ χύνουν δάκρυα καθὼς τὴν ἔβλεπαν (IX).
92. Ἐμφωνη ἀπὸ τὸν τρόμο σωριάστηκε κατάχαμα στὰ γόνατά της².
93. καὶ οὔτε τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ πρώτη εἶχε χαρίσει στὸν βασιλιά τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα (X) μπόρεσε, σὲ τέτοια περίσταση, νὰ βοηθήσει τὸ δύστυχο κορίτσι³.
95. Τὴ σήκωσαν, λοιπόν, στὰ χέρια τους ἄντρες (XI) καί, ἐνῶ ἔτρεμε ἀπὸ τὸ καρδιοχτύπι, τὴν ἔφεραν πρὸς τὸν βωμό ὄχι γιὰ νὰ παντρευτεῖ σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη σεμνὴ ἱεροουργία (XII) καὶ νὰ προπεμφθεῖ μὲ τὰ χαρούμενα τραγούδια τοῦ Ὑμεναίου⁴,
98. ἀλλὰ γιὰ νὰ θανατωθεῖ ἀνόσια⁵, καὶ ἄς ἦταν ἀγνή καὶ ὠριμη πιά γιὰ γάμο, ὡς θλιβερὸ σφάγιο, σφαγμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πατρικὸ χέρι (XIII).
100. Κι αὐτὰ γιὰ νὰ εἶναι καλότυχος ὁ στόλος καὶ ν' ἀποπλεύσει μὲ τὴν εὐνοια τῶν θεῶν.
101. Τόσο μεγάλὰ κακουργήματα μπόρεσε νὰ συμβουλέψει ἡ θρησκεία⁶.
102. Καὶ σὺ ὁ ἴδιος θὰ θελήσεις ν' ἀπομακρυνθεῖς ἀπὸ μᾶς κάποια μέρα, ἂν σὲ πτοήσουν οἱ φρικτοὶ χρησμοὶ τῶν ἱερέων⁷. Γιατί, ἀλήθεια, πόσους καὶ πόσους ἐφιάλτες δὲν μποροῦν ἀκόμη νὰ σοῦ δημιουργήσουν.
105. ἐφιάλτες ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀναστατώσουν τοὺς κανόνες τῆς ζωῆς σου καὶ νὰ δηλητηριάσουν μὲ τὸν φόβο κάθε σοῦ εὐτυχία.
107. Καὶ δικαιολογημένα. Γιατί, ἂν οἱ ἄνθρωποι ἔβλεπαν νὰ ὑπάρχει ἓνα ὄριο στὴ δυστυχία τους⁸, θὰ ἔβρισκαν κάπως τὴ δύναμη νὰ ἐναντιωθοῦν στὶς δεισιδαιμονίες καὶ στὶς ἀπειλὲς τῶν ἱερέων (XIV).
110. Τώρα ὅμως δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος καὶ καμιὰ δυνατότητα ἀντίστασης, γιὰ τὸν τοῦ ἔχει ἐπιβληθεῖ ὁ φόβος τῆς αἰώνιας μεταθανάτιας τιμωρίας (XV).

1. Ἡ *infula* (μοιραία κορδέλα) ἦταν μιὰ ταινία ἀπὸ μαλλί ποὺ στόλιζε τὰ κεφάλια τῶν ἱερέων, τῶν ἱκετῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑποψήφιων θυμάτων λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία. Πρβλ. Βιργιλίου, *Γεωργικά* III, 486.

2. Πρβλ. Εὐριπίδη, *Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι* (ἐφεξῆς *IA*) 1216.

3. Πρβλ. Αἰσχύλου, *Ἀγαμέμνων* 228: «*Αἰτὰς δὲ καὶ κληδόνας πατρώους/ παρ' οὐδὲν αἰῶ τε παρθένειον/ ἔθεντο φιλόμαχοι βραβῆς*» ('Ἄλλ' οἱ πολεμοχαρεῖς ἀρχηγοὶ δὲν λογάρισαν καθόλου, οὔτε τὰ παρακάλια της καὶ τίς φωνές της «πατέρα πατέρα», οὔτε τὰ παρθενικά της νιάτα). Πρβλ. καὶ Εὐριπ., *IA* 1211 κ.έ. (σχόλιο X).

4. Ὑμέναιος ἢ Ὑμῆν ἦταν ὁ θεὸς τοῦ γάμου, ἀλλὰ καὶ τὸ γαμήλιο ἄσμα ποὺ τραγουδοῦσαν ὅσοι συνόδευαν τὴ νύφη πρὸς τὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Πρβλ. καὶ Κάτουλλο *LXI*.

5. Πρβλ. Εὐριπ., *IA* 1315-18: *ὦ δυστάλαιν' ἐγώ, .../ φονεύομαι, διόλλυμαι/ σφαιραῖσιν ἀνοσίοισιν ἀνοσίου πατρός*.

6. Ὁ Βολταίρος, φανατικὸς θαυμαστής τοῦ Λουκρητίου, πίστευε πὼς ὁ στίχος 101 τοῦ *DRN* θὰ παρέμενε ἀθάνατος. Ἐδῶ θὰ πρέπει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τελετουργι-

κῆς ἀνθρωποθυσίες δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴν ἐποχὴ τοῦ Λ. Ἡ ἐπαρχία τῆς Ἀφρικῆς π.χ. (Καρχηδὼν) θὰ τοῦ προμήθευε πολλές μαρτυρίες.

7. Ἡ λατινικὴ λέξις *vates* σημαίνει εἰδικότερα τὸν μάντη, ἀλλὰ δηλώνει ἐπίσης καὶ ὄλους τοὺς ἐξ ἐπαγγέλματος ὑποστηρικτὲς τῆς καθιερωμένης θρησκείας, δηλαδή τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς μυθολογοῦντες ποιητὲς. Πρβλ. καὶ Merrill (βλ. σ. 46), σ. 287.

8. Δηλαδή ἂν γνώριζαν ὅτι μὲ τὸν θάνατο τελειώνουν τὰ πάντα· πράγμα πού οἱ Ἐπικούρειοι θεωροῦσαν ἀπόλυτα φυσιολογικό, μιὰ καὶ γι' αὐτοὺς ἡ σύσταση τῆς ψυχῆς ἦταν τὸ ἴδιο ὕλικὴ ὅπως καὶ τοῦ σώματος. Βλ. *DRN* 417 κ.έ. καὶ πρβλ. σ. 43, σῆμ. 1.

Σ Χ Ο Λ Ι Α

I. *De rerum natura*. Οὐσιαστικά ὁ λατινικὸς τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ *Περὶ φύσεως*, τίτλου τοῦ κυριότερου συγγράμματος τοῦ Ἐπικούρου (βλ. σ. 36, σῆμ. 2). Τὸν ἴδιο τίτλο εἶχαν καὶ πολλὰ ἄλλα ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ποίημα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Λουκρήτιος λέει πὼς ἦταν ὅ,τι πὺ λαμπρό, σεβαστό, ἀξιοθαύμαστο καὶ ἀκριβὸ εἶχε νὰ δείξει ἢ *Σικελία* (*DRN* 729-30)¹. Γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Λ. καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ βλ. M. Bollack, Lukrez und Empedokles, *Die Neue Rundschau* LXX (1959), τεῦχ. 4.

II. *Θ ρ η σ κ ε ῖ α* (religio). Θὰ πρέπει νὰ δηλωθεῖ εὐθὺς ἐξαρχῆς ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Λουκρητίου, καὶ ἐδῶ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ *DRN*, στρέφεται ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας, πού δίδασκε ὅτι οἱ θεοὶ δημιουργήσαν² καὶ κυβερνοῦν τὸν κόσμον, καὶ τῶν παρεπόμενων λατρευτικῶν τύ-

1. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς (περ. 493-433 π.Χ.), φιλόσοφος, ποιητής, γιατρός, ρήτορας, ἦταν ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα τῆς Σικελίας. Ὡς φιλόσοφος ἀνήκει μαζί μὲ τὸν Ἀναξαγόρα στοὺς πλουραλιστὲς προσωκρατικοὺς καὶ συνδυάζει τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς φύσης μὲ τὸν θρησκευτικὸ μυστικισμὸ τῶν Ὀρφικῶν καὶ τῶν Πυθαγορείων.

2. Ἀκολουθώντας οὐσιαστικά, ἀλλὰ μέσω Ἐπικούρου, τὴν ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου, ὁ Λ. πίστευε πὼς τὰ πάντα, ἐπομένως καὶ ὁ κόσμος, δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς ἐνώσεις πού σχημάτιζαν τὰ μικρότατα καὶ ἀδιαίρετα μέρη τῆς ὕλης, τὰ ἄτομα, καθὼς συγκροῦνταν μετὰξὺ τους κατὰ τὴν ἀέναη κίνησή τους μέσα στὸ κενό (*DRN*, II, 62 κ.έ., 1105 κ.έ.). Ἔτσι τίποτε δὲν ἔγινε ἀπὸ τοὺς θεοὺς καί, ἂν μελετήσῃ κανεὶς τοὺς φυσικοὺς νόμους, καταλαβαίνει ὅτι «ἡ φύση, ἐλεύθερη καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ περήφανους δυνάστες ἀτοκοκυβερνῆται μόνη τῆς χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν θεῶν» (*natura videtur/ libera... dominis privata superbis/ ipsa sua per se sponte omnia dis agere expers*: II, 1090-92). Οἱ θεοὶ ἄλλωστε, τῶν ὁποίων ἡ λεπτὴ φύση μὲ δυσκολία συλλαμβάνεται, ὅχι μέσω τῶν αἰσθήσεων ἀλλὰ μόνο μὲ τὸν νοῦ (V, 148-9), δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸν δικὸν μας κόσμον καὶ κατοκοῦν ἔξω ἀπὸ αὐτόν (βλ. σχόλιο II). Ἄλλ' ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἤξερα ποιά εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, λέει παρακάτω ὁ Λουκρήτιος (V, 195-99), θὰ τολμοῦσα νὰ ἰσχυριστῶ, στερηζόμενος σὲ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ φαινόμενα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πολλὰς ἀποδείξεις, ὅτι «ὁ κόσμος μας δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ φτιάχτηκε ἀπὸ θεό. Τόσες πολλὰς ἀτέλειες ἔχει» (*nequaquam nobis divinitus esse paratam/naturam rerum: tanta stat praedita culpa*). Γιὰ τοὺς θεοὺς τοῦ Ἐπικούρου γενικὰ βλ. M. A. Festugière, *L' Epicure et ses dieux*, Paris 1946· B. Farrington, *The Faith of Epicurus*, London 1967 καὶ C. Martha, *δ.π.*, σσ. 58-112.

πων (τελετουργικές πράξεις, οἰωνοί, μαντική κ.τ.δ.)¹, ἀλλ' ὄχι ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν θεῶν. Γι' αὐτούς πίστευε, ὅπως καὶ ὁ Ἐπίκουρος, ὅτι ὑπάρχουν, εἶναι μακάριοι καὶ ἀθάνατοι², ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ ἀνάμιξη στ' ἀνθρώπινα πράγματα³. Στὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ *DRN* (646-51) διαβάζουμε τὰ ἑξῆς:

omnis enim per se divum natura necessest
immortali, aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe
nam privata dolore omni, privata periclis,
ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.

(Γιατὶ κάθε θεότητα εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση νὰ χαίρεται τὴν ἀθανασία μέσα σὲ ἀπόλυτη γαλήνη, ἀπομακρυσμένη καὶ ξεκομμένη ἀπὸ τὰ δικὰ μας προβλήματα. Ἔτσι, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε λύπη καὶ κινδύνους, αὐτοδύναμη καὶ χωρὶς νὰ μᾶς χρειάζεται καθόλου, οὔτε τὰ καλοπιόσματα μᾶς τῆ συγκινοῦν, οὔτε ὁ θυμὸς τὴν κυριεύει).

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα φαίνονται ἀρκετὰ εὐδιάκριτα οἱ λόγοι τῆς ἀδιαφορίας τῶν θεῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπο (βλ. σημ. 3). Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι

1. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ λέξη *religio* στὸν Λουκρήτιο θεωρεῖται συνώνυμη τῆς λέξης *superstitio* (δαισιδαιμονία), ποὺ εἶναι λίγο μεταγενέστερη καὶ μεταφράζεται ἀνάλογα σ' ὅλες σχεδὸν τίς γλώσσες. Ἐπιπλέον ὁ στίχος 65 (*super... instans*=αὐτὸ ποὺ ἐπικρέμεται, στέκεται ἀπὸ πάνω) ὑποδηλώνει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς θεωροῦσε τὴν *religio* ὡς *superstitio* (πρβλ. ἐπίσης Duff (I), σ. 49 καὶ Bailey, τόμ. II, σ. 609). Πρβλ. καὶ *DRN* II, 655 κ.έ., ὅπου ὁ Λ. δὲν ἔχει ἀντίρρηση στὸ νὰ ὀνομάζει κανεὶς τὴ θάλασσα Ποσειδώνα, τὸ στάρι Δήμητρα, ἢ τὸ κρασί Βάκχο, ἀρκεῖ νὰ βαστάει τὴν ψυχὴ του ἀμόλυπτη ἀπὸ τὴν ἀπαίσια δαισιδαιμονία (*dum vera re tamen ipse/ religione animum turpi contingere parcat*). Ἡ ἐννοιολογικὴ πάντως διαφοροποίηση μεταξὺ *religio* καὶ *superstitio* διατυπώνεται ξεκάθαρα στὸ *De natura deorum* (I, 117) τοῦ Κικέρωνα, ὅπου, ἐνῶ *superstitio* σημαίνει τὸν ἀβάσιμο φόβο γιὰ τοὺς θεοὺς (*timor inanis deorum*), *religio* εἶναι ἡ εὐσεβὴς λατρεία τῶν θεῶν (*deorum cultu pio continetur*).

2. Πρβλ. Ἐπίκ. 123: «πρῶτον μὲν τὸν θεὸν ζῶν ἄφθαρτον καὶ μακάριον νομίζων, ...μηθὲν μῆτε τῆς ἀφθαρσίας ἀλλότριον μῆτε τῆς μακαριότητος ἀνοίκειον αὐτῷ πρόσαιπε· ...θεοὶ μὲν γάρ εἰσιν. ἐναργῆς δὲ ἐστὶν αὐτῶν ἡ γνῶσις· οἴους δ' αὐτοὺς οἱ πολλοὶ νομίζουσιν, οὐκ εἰσίν».

3. «μῆτε ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἀνθρωπίνων λέγοντες (δηλ. οἱ Ἐπικούρειοι) τοὺς θεοὺς, μῆτε ὄως τὰ γινόμενα ἐπισκοπεῖν» (Λουκιανού, Ἰκαρομένηπιος 32). Πρβλ. καὶ τὴ γνώμη τοῦ Ἐννίου στὸ *De divinatione* II, 104 τοῦ Κικέρωνα: «ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitus/sed eos non curare opinor quid agat humanum genus» ('Ἐγὼ πάντοτε ἔλεγα καὶ θὰ λέγω ὅτι τὸ γένος τῶν θεῶν εἶναι οὐράνιο, ἀλλὰ δὲν πιστεύω ὅτι τοὺς νοιάζει τί κάνουν οἱ ἄνθρωποι).

οἱ θεοὶ δὲν βρίσκονται κἀν στὸν κόσμον μας¹, ἀλλὰ κατοικοῦν στὰ μετακόσμια (intermundia· βλ. Κικέρωνα *De natura deorum* I, 18), δηλαδή στὸν κενὸ χῶρον ἀνάμεσα στοὺς ἀναρίθμητους κόσμους ποὺ δημιουργοῦν μὲ τὶς ἐνώσεις τους τὰ ἄτομα (βλ. σ. 31, σημ. 2). Μένοντας ἔτσι ἔξω ἀπὸ τὴν κίνηση, τὴν ἐνώση καὶ τὸν χωρισμὸ τῶν ἀτόμων, ἄρα τὴ γέννηση καὶ τὴν καταστροφή, εἶναι ἀθάνατοι καὶ ἀπολαμβάνουν ἀπόλυτη γαλήνη καὶ ἀταραξία. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ὁ δεῦτερος λόγος τῆς ἀδιαφορίας τῶν θεῶν. Ἡ μὴ ἀνάμιξή τους στὰ ἀνθρώπινα εἶναι συνέπεια τῆς ἀπόλυτης μακαριότητάς τους. Γιατί, ἂν οἱ θεοὶ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου, προνοοῦσαν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους κλπ., θὰ εἶχαν ἔγνοιες, ὅποτε δὲν θὰ ἦταν μακάριοι². Ἀλλ' ἐφόσον οἱ θεοὶ δὲν ἀσχολοῦνται καθόλου μὲ τὰ ἀνθρώπινα, οὔτε καλοπιάνονται μὲ θυσίες, τελετὲς κλπ., δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὀργίζονται γιὰ ἔπιονδῆποτε λόγο ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων³. Γιατί, ἂν αἰσθάνονταν συγκίνηση ἢ ὀργή, πάλι θὰ κλονιζόταν ἡ ἀπόλυτη ἡρεμία καὶ μακαριότητά τους. Καὶ ἀκολουθώντας ξανά τὸν Ἐπίκουρο (πρβλ. σ. 32, σημ. 2), ὁ Λ. λέει σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο (*DRN* VI, 68 κ.έ.) πῶς, ἂν δὲν ἀπορρίψει κανεὶς τὶς σφαλερῆς δοξασίες ποὺ ἔχει γιὰ τοὺς θεοὺς, δοξασίες ἀνάξιές τους καὶ ξένες πρὸς τὴν ἀταραξία τους (dis indigna... alienaque pacis eorum)⁴, ἡ προσβληθεῖσα

1. Πρβλ. καὶ V, 146-7: « non... sedes/esse deum sanctas in mundi partibus ullis» (Οἱ ἱεροὶ θρόνοι τῶν θεῶν δὲν βρίσκονται σὲ κανένα μέρος τοῦ κόσμου).

2. Ἀντίθετα οἱ περισσότεροι ἀρχαῖοι στοχαστές, ἀπὸ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα μέχρι τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Σενέκα, τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Πλωτῖνο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα-προϋπόθεση τοῦ δημιουργοῦ καὶ φιλόανθρωπου θεοῦ, θεωροῦν ἐντελῶς ἀδιανόγη τὴν ἔλλειψη θείας πρόνοιας.

3. Ἡ δικαιολογία γιὰ τὶς προσπάθειες ἐξευμενισμοῦ τῶν θεῶν. Ἄλλ' ὅπως λέει ὁ Ἐπίκουρος (Κ Δ I): «Τὸ μακάριον καὶ ἀφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα (ἐνοχλήσεις, ταλαιπωρίες) ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει, ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται».

4. Πρβλ. Ἐπίκ. 123: «ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναγῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων». Ὡστόσο, παρὰ τὶς πεποιθήσεις του αὐτὸς (βλ. καὶ προηγούμενη σημ.), ὁ Ε. ἦταν ἓνας εὐσεβέστατος πολίτης, ἀφοῦ, ὅχι μόνο δίδασκε πῶς πρέπει πάντοτε νὰ τιμοῦμε τοὺς θεοὺς τῆς πόλης μὲ τὶς καθιερωμένες τελετὲς, ὅχι μόνο ἔγραψε «περὶ εὐσεβείας» καὶ «περὶ δσιότητος» (βλ. Ἐπίκ. 28 καὶ Κικέρων, *De natura deorum* I, 115), ἀλλὰ συμμετεῖχε καὶ ὁ ἴδιος στὶς διάφορες λαϊκὲς γιορτὲς καὶ θυσίες (βλ. Ἐπίκ. 10: «τῆς μὲν γὰρ πρὸς θεοὺς δσιότητος καὶ πατρίδος φιλίας ἄλεκτος ἢ διάθεσις», δηλ. εἶναι ἀδύνατο νὰ περιγραφοῦν μὲ λόγια. Πρβλ. καὶ Usener ἀπ. 169 καὶ 387). Ὁ Πλούταρχος πάντως θεωροῦσε ὑποκριτικὴ αὐτὴ τὴ διαγωγή καὶ τὴν ἀπέδιδε στὸν φόβο τῆς κοιῆς γνώμης (*Ἡθικά* 1102B: «ὑποκρίνεται γὰρ εὐχὰς καὶ προσκνήσεις οὐδὲν δέομενος διὰ φόβον τῶν πολλῶν καὶ φθέγγεται φωνὰς ἐναντίας οἷς φιλοσοφεῖ»), ἀποψη ἀρκετὰ πειστικὴ, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὸ ἐπικούρειο ἰδεώδες τῆς ἀταραξίας (βλ. σ. 36, σημ. 3 τέλος) καὶ τὶς συνέπειες μιᾶς πλήρους ἀποξένωσης τῶν Ἐπικουρείων ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ ἐνδεχομένων διώξεων ἐναντίον τους μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀσεβείας.

θεότητα τοῦ γίνεται συχνὰ βλαπτική. Ὅχι ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ ὑποστῆ μείωση ἢ παντοδυναμία της, ὥστε νὰ ἐπιδιώκει ἐξοργισμένη τὴ σκληρὴ του τιμωρία, ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ιδέα ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι θυμωμένοι μαζί του, δὲν θὰ μπορεῖ νὰ πλησιάσει μὲ ψυχικὴ ἡρεμία τὰ ἱερά τους. Ὅχι, τονίζει τέλος στὸ πέμπτο βιβλίον (1198 κ.έ.), δὲν ὑπάρχει καθόλου εὐσέβεια (περ *rietas ullast*) στὸ νὰ φαίνεται κανεὶς συχνὰ πὼς προσεύχεται σὲ λίθους¹, ἢ ὅτι πλησιάζει τοὺς βωμοὺς τῶν θεῶν μὲ τὸ κεφάλι καλυμμένο, οὔτε στὸ νὰ πέφτει κάτω μπρούμυτα μὲ ἀνοιχτὲς τὶς παλάμες μπροστὰ στὰ ἱερά τῶν θεῶν². Εὐσέβεια δὲν εἶναι τὸ νὰ ραίνει τοὺς βωμοὺς μὲ τὸ ἄφθονο αἷμα τῶν ζώων, οὔτε νὰ συσσωρεύεις ἀναθήματα τὸ ἕνα πάνω στ' ἄλλο, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ νὰ μπορεῖς νὰ βλέπεις ὅλα τὰ πράγματα μὲ ψυχικὴ ἡρεμία (... *sed imago pacata posse omnia mente tueri*: 1203). Ὁ στόχος τῆς Ἐπικούρειας θεολογίας ἦταν, ὅπως λέει καὶ ὁ Πλούταρχος (*Ἠθικά* 1092· Usener, ἀπ. 384), «τὸ μὴ φοβεῖσθαι θεόν, ἀλλὰ παύσασθαι ταραττομένους»³. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐντονότερη πολεμικὴ τοῦ Λουκρητίου, σὲ σχέση μὲ τὸν Ἐπίκουρο, ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας, ὁ C. Martha (*Le poète de Lucrèce*, Paris 1867, σ. 76 κ.έ.) τὴν ἀποδίδει στὸ γεγονός ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ θρησκεία, μὲ τοὺς παντοειδεῖς θεοὺς της νὰ ἐλέγχουν καὶ νὰ ἐποπτεύουν σχεδὸν τὴν κάθε στιγμή τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καταπίεζε τοὺς πιστοὺς της πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἑλληνικὴ. Ἔτσι, κάτω ἀπὸ τὸν δογματικὸ φανατισμὸ τοῦ Ἀ. κρύβεται οὐσιαστικὰ ἡ προσωπικὴ του ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἐπίσημης θρησκείας τῆς Ρώμης.

1. Πρβλ. Λουκιανῶ, Ἀλέξανδρος 30: «εἰ μόνον ἀλημιμένον (δηλ. ἀλειμένο μὲ λάδι) που λίθον ἢ ἐστεφανωμένον θεόσαιτο, προσπίπτων αἶε καὶ προσκυνῶν».

2. Παραδοσιακὴ λατρευτικὴ συνήθεια τῶν Ρωμαίων. Ὁ ἱκέτης πλησίαζε τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ τὸ ἔχει δεξιὰ του, προσευχόμενος, ἔκαμπτε στὴ συνέχεια τὸ σῶμα του πρὸς τὰ δεξιὰ μέχρι νὰ βρεθεῖ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄγαλμα καὶ στὸ τέλος ἐπεφτε κάτω μπρούμυτα. Τόσο στὸν Διόνυσιο (*Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 12, 16) ὅσο καὶ στὸν Πλούταρχο (*Ἠθικά* 266C) ἢ συνήθεια τῆς καλυμμένης κεφαλῆς φαινόταν παραδοξή, ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες προσεύχονταν ἀσκεπεῖς (πρβλ. Munro, τόμ. 2, σ. 341-2).

3. Ὅπως ὁ Ἀ. συσχετίζει ἐδῶ τὴν εὐσέβεια μὲ τὴν ψυχικὴ γαλήνη καὶ ἡρεμία, ἔτσι καὶ ὁ Δημόκριτος ἔβρισκε —κατὰ τὸν Κικέρωνα (*De finibus* V, 87)— μιὰ παρόμοια σχέση ἀνάμεσα στὴ διερεύνηση καὶ γνώση τῆς φύσης ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ νὰ πέρτατο ἀνθρώπινο ἀγαθὸ, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει εὐθυμία ἢ ἀθυμία, εἶναι νὰ ἔχει κανεὶς τὴν ψυχὴν του ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν φόβο (...*tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. Ideo enim illud summum bonum eὐθυμίαν et saepe ἀθυμίαν appellat, id est animum terrore liberum*) (Ernout - Robin, τόμ. 3, σ. 167). Πρβλ. ἐπίσης *FVS* II, 84, 19 κ.έ., II, 129, 8 καὶ 15. Τέλος, γιὰ τὴν ἴδια σχέση μεταξύ γνώσης καὶ εὐτυχίας πρβλ. καὶ Βιργιλίου, *Γεωργικά* 490 (σ. 42, σμ. 1).

III. Ἐν ας Ἐλ λ η ν α ς (Graius homo). Ὁ Ἐπίκουρος (341-270 π.Χ.), φυσικά, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ θαυμασμὸς τοῦ Λουκρητίου εἶναι μέγας καὶ ἀνυπόκριτος. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στίχους 62-79 τοῦ πρώτου βιβλίου, τρία ἀκόμη βιβλία τοῦ *DRN* ἀρχίζουν μὲ ἓνα ἐνθουσιῶδες ἐγκώμιο τοῦ Ἐπικούρου¹. Ἴδού π.χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ τρίτου:

E tenebris tantis tam clarum extollere lumen
qui primus potuisti inlustrans commoda vitae,
te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc
ficta pedum pono pressis vestigia signis.

(Ἐσένα, πού ἀπὸ τὰ πιὸ βαθιὰ σκοτάδια² πρώτος³ κατάφερες ν' ἀναβρῦσεις τόσο ἀστραφτερὴ λάμψη⁴ καὶ νὰ φωτίσεις τὰ πραγματικά τῆς ζωῆς ἀγαθὰ⁵, ἐσένα ἀκολουθῶ, στολίδι τῆς Ἑλλάδας⁶, καὶ πάνω στὰ δικά σου ἀχνάρια βαδίζω μὲ σιγουριά⁷). Καὶ ὁ Λ. συνεχίζει: «... Εἶσαι ὁ πατέρας, ὁ εὐρετῆς τῆς ἀλήθειας (rerum inventor)... καὶ ὅπως οἱ μέλισσες κορφολογοῦν ἀπ' ὄλο τὸ ἀνθισμένο λιβάδι⁸, ἔτσι καὶ ἐμεῖς, τρισένδοξε, τρεφόμαστε

1. Νὰ σημειωθεῖ ὁμως ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν μνημονεύεται ὁ Ἐπίκουρος μὲ τὸ ὄνομά του. Οἱ Ἐπικούρειοι θεωροῦσαν τὸ ὄνομα τοῦ δασκάλου τους ἱερὸ καὶ ἀπόφευγαν νὰ τὸ προφέρουν. Πρβλ. Heinze, σ. 49, καὶ Duff (I), σ. 66.

2. Ἐννοεῖται τὸ σκοτάδι τῆς ἀγνοίας. Τὸ ὅτι ὁ Ἐπίκουρος ἔβγαλε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ βαθὺ σκοτάδι εἶναι κοινὸς τόπος στὸν Λ. Πρβλ. καὶ *DRN* I, 146, II, 15, V, 11-12, V 175. Καὶ γιὰ τοὺς Ἐπικουρείους γενικὰ ὁ μεγάλος δάσκαλος ἦταν ὁ φάρος τῆς γνώσης (βλ. Κικέρωνα, *De finibus* II, 70: «Epicurus... hoc enim vestrum lumen est»). Πρβλ. καὶ Usener, σ. 145, σημείωση.

3. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Λ. ἀγνοεῖ τοὺς Λεύκιππο καὶ Δημόκριτο. Βλ. σ. 31, σημ. 2 καὶ πρβλ. σχόλιο IV. Βλ. ἐπίσης Duff (I), σ. 49.

4. Πρβλ. Εὐριπίδη, *Μήδεια* 482: «ἀνέσχον σοι φάος σωτήριον» (Heinze).

5. Ἐδῶ υἱοθετῶ σχεδὸν κατὰ λέξη τὴ μετάφραση τοῦ Θεοδωρίδη, σ. 353. Στὴν κυριολεξία ὁμως commoda vitae εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ ὄρου «συμφέροντα», ὁ ὁποῖος δηλώνει τὰ πράγματα πού κάνουν τὴ ζωὴ εὐχάριστη καὶ εὐτυχισμένη («res quae commoda sunt vitae, quae pertinent ad beate beneque vivendum»: Merrill). Γιὰ τὴ διάκριση μεταξύ «συμφερόντων» καὶ «ἀγαθοῦ» βλ. Bailey, τόμ. II, σ. 987, καὶ Duff (III), σ. 37.

6. Πρβλ. τὸ ὁμηρικὸ «μέγα κῦδος Ἀχαιῶν». Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ὁ Λ. εἶναι ἐπικὸς ποιητής. Τὸ ductores Danaum τοῦ στίχου 86 ἐπίσης εἶναι μετάφραση τοῦ ὁμηρικοῦ «ἠγεμόνες Δαναῶν».

7. Πρβλ. καὶ V, 55-56.

8. Κλασικὴ παρομοίωση. Πρβλ. Πλάτωνα, *Ἴων* 534A: «λέγουσι γὰρ... οἱ ποιηταὶ ὅτι ἀπὸ κρηνῶν μελιρρότων ἐκ Μουσῶν κήπων τινῶν καὶ ναπῶν δρεπόμενοι τὰ μέλη ἡμῖν, φέρουσιν ὥσπερ αἱ μέλιτται, καὶ αὐτοὶ ὅττω πετόμενοι». Ἐπίσης Ὁρατίου, *Ὀδὸς* IV, 2, 25.

μὲ τὰ χρυσὰ λόγια (aurea dicta)¹ τῶν βιβλίων σου², ναὶ τὰ χρυσὰ καὶ ἀξία νὰ ζοῦν αἰώνια».

Στὸν πρόλογο τοῦ πέμπτου βιβλίου ἐπίσης ὁ Λ. λέει πὼς κανένας δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κατάλληλες λέξεις, προκειμένου νὰ ἐγκωμιάσει ἐπάξια τὸν Ἐπίκουρο. «Γιατί, ἂν πρέπει νὰ μιλήσουμε ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ μεγαλεῖο τῶν γνωστῶν του ἀνακαλύψεων, ἦταν θεός³, ναὶ θεός, ἐνδοξε Μέμμιε⁴ (deus ille fuit, deus, inclute Memmi), ἀφοῦ αὐτὸς πρῶτος βρῆκε τὸ νόημα τῆς ζωῆς (qui princeps vitae rationem invenit), ὅ,τι λέμε σήμερα σοφία, καὶ μᾶς ὁδήγησε μὲ τὴν ἐπιστήμη του σὲ τέτοια γαλήνη καὶ τόσο λαμπρὸ φῶς, γλυτώνοντας μας ἀπὸ τόσο τρομερὴ φουρτούνα⁵ καὶ τόσο βα-

1. Πρβλ. τὰ ἀποδιδόμενα στὸν Πυθαγόρα *Χρυσὰ ἔπη*.

2. Ὁ Ἐπίκουρος ὑπῆρξε πολυγραφότατος (βλ. Ἐπίκ. 26) καὶ τὰ βιβλία του θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του ἱερά. Τὸ σπουδαιότερο καὶ ἐκτενέστερο σύγγραμμά του ἦταν τὸ *Περὶ φύσεως* σὲ 37 βιβλία. Ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ πρὸς Ἡρόδοτον ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπικούρου, τὴν ὁποία μᾶς διασώζει ὁ Διογένης Λαέρτιος (Ἐπίκ. 35 κ.έ.).

3. Βλ. καὶ παρακάτω V, 19. Παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Κικέρωνα (*Tusculanae Disputationes*, I, 21, 48), ὁ ὁποῖος τοὺς καταλογίζει αὐθάδεια, οἱ Ἐπικούρειοι ἔβρισκαν ἀπόλυτα θεμιτὸ ν' ἀποκαλοῦν θεὸ τὸν μεγάλο δάσκαλό τους, γιατί, παρότι θνητὸς ὁ ἴδιος (*DRN* III, 1042), ἔκανε ἀθάνατες ἀνακαλύψεις. Μὲ τὴ φιλοσοφία του λύτρωσε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ τὸν φόβο καὶ τοὺς βοήθησε νὰ ζοῦν ἥρεμα καὶ εὐτυχημένα ὅπως οἱ θεοί. «Εἶναι τόσο μικρὰ καὶ ἀσήμαντα αὐτὰ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξιχνιάσει τὸ λογικὸ μας», λέει ὁ Λ. (*DRN* III, 321), «ὥστε τίποτε δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ζοῦμε σὰν θεοί» (*Parvola quae nequeat ratio depellere nobis/ ut nil impediatur dignam esse degere vitam*). Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος ἄλλωστε βεβαιώνει τὸν Μενουκέα (Ἐπίκ. 135) πὼς, ἂν υἱοθετήσῃ τὴ φιλοσοφία του, «οὐδέποτε οὐθ' ὑπαρ οὐτ' ὄναρ διαταραχθήσῃ, ζήσεις δὲ ὡς θεὸς ἐν ἀνθρώποις». Γιατί τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν θεῶν εἶναι ἡ ἀταραξία, δηλ. ἡ μακαριότητα τῆς ἀταραξίας, ἡ ἀπόλαυση τέλειαις ἡρεμίας καὶ γαλήνης, καὶ συνεπῶς ὅποιος ἐξασφαλίζει αὐτὲς τὶς συνθήκες γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς θεοὺς.

4. Ὁ Γάιος Μέμμιος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ *DRN*. Ἀντίθετα μὲ τὸν Λ. ὁ Μέμμιος εἶχε ἔντονη πολιτικὴ δράση, καὶ τὸ μόνο κοινὸ ποὺ ἔβρινε τοὺς δύο ἄνδρες ἦταν ἡ γερὴ ἐλληνικὴ τους μόρφωση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν ποίηση (ὁ Μέμμιος ὄχι μόνον πατρωνάριζε ποιητὲς, ὅπως λ.χ. τὸν Κάτουλλο, ἀλλὰ ἔγραφε καὶ ὁ ἴδιος ἐρωτικὰ ποιήματα). Πάντως ἡ προσπάθεια τοῦ Λουκρητίου νὰ κάνει τὸν ἄστατο καὶ ἐν πολλοῖς ἀκόλαστο Μέμμιο νὰ νιώσει καὶ ν' ἀγαπήσῃ τὸν Ἐπίκουρο ἀπέτυχε παταγωδῶς. Ὅταν, καταδικασμένος γιὰ πολιτικὴ διαφθορά, βρέθηκε ἐξόριστος στὴν Ἀθήνα, ὁ Μέμμιος ἀγόρασε τὸ οἰκόπεδο ὅπου ἔστειλε ἀκόμη τὸ βρειπωμένον σπίτι τοῦ Ἐπικούρου —τόπο λατρείας γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἐπικουρείους τῆς ἐποχῆς— καὶ ἐπιδίωξε νὰ τὸ κατεδαφίσει γιὰ νὰ κτίσει κάτι καινούργιο (βλ. Κικέρ. *Ad fam.* XIII,1).

5. Ὁ Smith, παρατηρεῖ (σ. 379, σημ. c) πὼς τὸ ἐπικούρειο ἰδεῶδες τῆς ἀταραξίας εἶναι μὴ μεταφορὰ παρμένη ἀπὸ τὴ γαλήνη τῆς θάλασσας καὶ τοῦ καιροῦ. Πρβλ. Κικέρ., *Tusc. Disput.* V, 6, 16. «Ὅπως ἀκριβῶς ἡ θάλασσα νημεῖ, ὅταν δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀεράκι ποὺ νὰ κινεῖ τὰ κύματά της, ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ἡσυχὴ καὶ ἡρεμὴ, ὅταν

θιά σκοτάδια»¹ .... Στὴ Δήμητρα χρωστᾶμε τὸ ψωμί, στὸν Διόνυσο τὸ κρασί. Ἄλλὰ ζοῦνε, καθὼς λένε, ἄνθρωποι καὶ χωρὶς αὐτά², «ἐνῶ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ζήσει κανεὶς καλὰ χωρὶς καθαρὸ μυαλό³. Γι' αὐτὸ εἴμαστε πιὸ πολὺ δικαιολογημένοι πού τὸν θεωροῦμε θεό». Χωρὶς καθαρὸ μυαλό, συνεχίζει λίγο παρακάτω ὁ Λ., «πόσες βασανιστικὲς ἐπιθυμίες καὶ πόσοι φόβοι δὲν κουρελιάζουν τὸν ἀνήσυχο ἄνθρωπο»; (V, 45 κ.έ.: *quantae tum scindunt hominem cuppedinis acres sollicitum curae quantique perinde timores!*). Ἡ ὑπεροψία (*superbia*), ἡ λαχνεία (*spurcitia*)⁴, ἡ ἀκολασία (*petulantia*) πόσες συμφορὲς δὲν προκαλοῦν; Πόσες ἐπίσης ἡ τρυφή καὶ ἡ ἀργία (*luxus desidiaequae*)⁵; Αὐτὸς λοιπὸν πού κατάφερε νὰ ὑποτάξει καὶ νὰ διώξει ἀπὸ τὴν ψυχὴ ὅλα τοῦτα μαζὶ, ὅχι μὲ τὴ βία τῶν ὄπλων ἀλλὰ μὲ τὴν πειθῶ τοῦ λόγου⁶, δὲν ἀξίζει νὰ συγκαταλεχθεῖ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς (V, 49 κ.έ.);

haec igitur qui cuncta subegerit ex animoque
expulerit dictis, non armis, nonne decebit
hunc hominem numero divum dignarier esse?

Τέλος, στὸν πρόλογο τοῦ ἔκτου βιβλίου ἡ πόλη τῆς Ἀθήνας ἐπαινεῖται, ὅχι μόνο ἐπειδὴ διέδωσε τὴν καλλιέργεια τοῦ σίτου στὴν πεινασμένη ἀθροωπό-

---

δὲν ὑπάρχει κανένα πάθος πού νὰ μπορεῖ νὰ τὴ διαταράξει». Πρβλ. καὶ Πλουτάρχου, Ἡθικά 778C: «καίτοι Ἐπίκουρος τὰραθὸν ἐν τῷ βαθυτάτῳ τῆς ἡσυχίας ὡσπερ ἐν ἀκλύστῳ λιμένι καὶ κωφῷ τιθέμενος».

1. Πρβλ. σ. 35, σημειώσεις 49 καὶ 51.

2. Ὁ Λ. ἔχει ὑπόψη του καὶ τὶς πρόσφατες πληροφορίες τοῦ Καίσαρα γιὰ τοὺς Γερμανοὺς. Στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γαλατικοῦ πολέμου (*De bello Gallico* VI, 22, 1) ὁ Καῖσαρ γράφει ὅτι οἱ Γερμανοὶ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργία καὶ ὅτι ἡ διατροφή τους ἀποτελεῖται βασικά ἀπὸ γάλα, τυρὶ καὶ κρέας.

3. Κατὰ λέξη, «χωρὶς καθαρὸ στῆθος» (*at bene non poterat sine puro pectore vini*), ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἀντίληψη, τὸ στῆθος ἦταν ἡ ἔδρα τόσο τῶν συναισθημάτων καὶ παθῶν ὅσο καὶ τῆς διάνοιας (βλ. *DRN* III, 140, Kenney σ. 94 καὶ Ἀριστοτ., *Περὶ ζῴων μορίων* 656a28. Ἐπιπλέον πρβλ. σχόλιο VI καὶ σ. 43, σημ. 2). Καὶ καθαρὸ μυαλό εἶναι τὸ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ φόβους καὶ ἀνωφελεῖς ἐπιθυμίες. Πρβλ. *DRN* III, 141-2 καὶ VI 24-5 (βλ. σ. 38).

4. Πρβλ. τὰ *lustra* (πορνεῖα) στὸ IV, 1136 (Ernout - Robin, τόμ. 3, σ. 8). Κατὰ τὸν Munro ὅμως (τόμ. 3, σ. 287) ἡ λέξη *spurcitia* μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ αἰσχροκέρδεια. Πρβλ. Κικέρ., *Philip.* XI, 1, 1: «*homo, avarissime et spurcissime*». Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτη καὶ βασικὴ σημασία τῆς λέξης (ρύπος, βόρβορος), βλ. *DRN* VI, 977.

5. Κατὰ τὸν Σαλλούστιο ἡ τρυφή καὶ ἡ ἀργία διέφθειραν τὸ ρωμαϊκὸ πολίτευμα. Βλ. *Bellum Catil.* LIII, 5: «*Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est*».

6. Πρβλ. καὶ Κικέρ., *De nat. deor.* I, 115, ὅπου ὁ Ἐπίκουρος κατηγορεῖται πὼς ἀνέτρεψε ὀλόκληρο τὸ θρησκευτικὸ οἰκοδόμημα «*nec manibus... sed rationibus*».

τητα, ἀνανέωσε τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ θέσπισε νόμους¹, ἀλλὰ καὶ γιατί, μὲ τὸ νὰ γεννήσει τὸν Ἐπίκουρο, ποὺ εἶχε τὸ χάρισμα νὰ φθέγγεται πάντοτε ἀλήθειες, «αὐτὴ πρώτη ἔδωσε τὴ γλυκιὰ παρηγοριὰ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ» (Athenae... primae dederunt solacia dulcia vitae:4)². Διαπιστώνοντας πῶς οἱ ἄνθρωποι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὸ καθετὶ γιὰ νὰ εἶναι εὐτυχισμένοι, ζοῦσαν μ' ἓνα ἄγχος (anxia corda:14), ποὺ τοὺς δηλητηρίαζε τὴ ζωὴ καὶ τοὺς καθήλωνε σὲ μιὰ διαρκῆ ἀνησυχία καὶ ἀγωνία, ὁ Ἐπίκουρος συμπέρανε ὅτι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς κατάστασης βρισκόταν μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο³. Ἔτσι, μὲ ἀλάθητα λόγια τοῦ καθάρισε τὸ μυαλό⁴, ἔβαλε ὄρια στὶς ἐπιθυμίες καὶ τοὺς φόβους (στ. 25: finem statuit cuppedinis atque timoris. Πρβλ. ΚΔ 11) καὶ ἀποκάλυψε τὸ ὕψιστο ἀγαθό, ποὺ ὅλοι μας ἐπιδιώκουμε (bonum summum quo tendimus omnes)⁵, καθὼς καὶ τὸ πῶς μπορούμε

1. Γι' αὐτὲς τὶς προσφορὲς τοὺς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα οἱ Ἀθηναῖοι ἐνωθῶν ἰδιαιτέρα περήφανοι. Βλ. Πλάτ., *Μενέξ.* 238A (... τούτου δὲ τοῦ καρποῦ οὐκ ἐφθόνησεν, ἀλλ' ἐνειμεν καὶ τοῖς ἄλλοις), Ἴσοκρ., *Πανηγυρικός* 29, Διόδωρο 13, 26, 2 κ.έ. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀναγνώριζαν αὐτὴ τὴν πραγματικότητα. Ὁ Κικέρων λ.χ. ὁμολογεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ παραδοχὴ, ἡ φιλανθρωπία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, οἱ καρποὶ τῆς γῆς, τὸ δίκαιο καὶ οἱ νόμοι κατὰγονται ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἀπὸ αὐτοῦς διαδόθηκαν σ' ὅλες τὶς ἄλλες χῶρες (*Pro Flacco* 62: «Adsunt Athenienses; unde humanitas, doctrina, religio, fruges, iura, leges ortae atque in omnis terras distributae putantur»). Πρβλ. καὶ Πλινίου, *Ἐπιστολές* VIII, 24, 2.

2. Παρηγοριὰ μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἐνθάρρυνσης. Πρβλ. καὶ V, 21.

3. Δύσκολα, νομίζω, θὰ μπορούσε ν' ἀποφύγει κανεὶς τὸν πειρασμὸ τοῦ παραλλήλισμοῦ μὲ τὴν ἐποχὴ μας, ἀφοῦ τόσο οἱ διαπιστώσεις (ἰδίως αὐτὲς!) ὅσο καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ Ἐπικούρου ἰσχύουν τὸ ἴδιο καὶ σήμερα.

4. VI, 24: «Veridicis igitur purgavit pectora dictis».

5. Αὐτὸ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, εἶναι βέβαια ἡ ἡδονή, ποὺ δὲν σημαίνει ὅμως τὴν αἰσθησιακὴ ἀπόλαυση, ἀλλὰ τὸ εὐχάριστο συναίσθημα πῶν μᾶς πλημμυρίζει, ὅταν λείψει καὶ ἡ παραμικρὴ ἐνόχληση. «Ὅρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν ἡ παντός τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις» διαβάζουμε στὴν ΚΔ 3 (πρβλ. καὶ Usener, ἀπ. 417). Μὲ ἄλλα λόγια ἡδονὴ στὸν Ἐπίκουρο εἶναι ἡ ἀπόλυτη γαλήνη καὶ ἀταραξία τῆς ψυχῆς. Βλ. Ἐπίκ. 128: «Τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα. καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζεῖν». Καὶ εἶναι πραγματικὰ ν' ἀπορεῖ καὶ ν' ἀγανακτεῖ κανεὶς γιὰ τὴν ἔκταση τῆς διαστρέβλωσης καὶ παραμόρφωσης τῆς ἐπικούρειας διδασκαλίας, ὅταν ὑπάρχουν ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρες καὶ κατηγορηματικὲς δηλώσεις, ὅπως ἡ παρακάτω: «Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ὡς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ὁμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν, ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα μῆτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν» (Ἐπίκ. 131). Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς ἡδονῆς στὸν Ε. βλ. καὶ Θεοδορίδην, σ. 229 κ.έ., ἐνῶ γιὰ τὴν παρεξήγηση τῶν ἀπόψεων του πρβλ. καὶ Α. Ρ. Sinkler, *Introduction to Lucretius*, Cambridge 1937, σ. 85.

νὰ τὸ κατακτῆσουμε. Παράλληλα, μὲ τὸ νὰ φανερώσει ταυτόχρονα τὶς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες κινεῖται καὶ ἐκδηλώνεται τὸ κακό, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους καταπολεμεῖται, ἀπέδειξε στοὺς ἀνθρώπους ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς θλίβονταν καὶ ἀνησυχούσαν χωρὶς κανένα λόγο. «Γιατί, ὅπως ἀκριβῶς τὰ μικρὰ παιδιὰ τρέμουν καὶ φοβοῦνται τὰ πάντα μέσα στὸ τυφλὸ σκοτάδι, ἔτσι καὶ ἡμεῖς φοβόμαστε, κάποτε ἀκόμη καὶ στὸ φῶς, πράγματα, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου πιότερο φοβερὰ ἀπὸ τοὺς φανταστικούς φόβους τῶν παιδιῶν στὸ σκοτάδι¹. Αὐτὸν λοιπὸν τὸν φόβο καὶ τὴ σκοτοδίνη τοῦ νοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ διαλύουν, ὅχι οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου, οὔτε τὸ λαμπρὸ φῶς τῆς μέρας, ἀλλ' ἡ παρατήρηση καὶ κατανόηση τῆς φύσης»².

IV. Π ρ ῶ τ ο ς α ὐ τ ὸ ς ν ἄ τ ῆ ς ἔ ν α ν τ ι ω θ ε ῖ. Τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ κριτικὴ στάση τοῦ Ἐπικούρου ἀπέναντι στῆ θρησκεία διαγράφηκαν στὸ σχόλιο II. Ἐδῶ θέλουμε νὰ ἐπισημάνουμε πῶς ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Λουκρητίου πρὸς τὸν Ἕλληνα φιλόσοφο τὸν παρασύρει στὴν ὑπερβολή. Ἡ πρωτιὰ στὴν ἀμφισβήτηση τῶν θεῶν καὶ τῆς θρησκείας γενικότερα δὲν ἀνήκει, βέβαια, στὸν Ἐπίκουρο, ἀλλὰ σὲ παλιότερους Ἕλληνες στοχαστές (πρβλ. σ. 35 σημ. 3). Ὁ Ἀναξαγόρας (περ. 500-428 π.Χ.) λ.χ., ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἀστρονομικὲς του ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεύοντας τὸν κόσμον μὲ τὴν

1. *DRN* VI, 35-38 (βλ. καὶ II, 55-58, III, 87-90):

nam veluti pueri trepidant atque omnia caecis
in tenebris metuunt, sic nos in luce timemus
interdum, nilo quae sunt metuenda magis quam
quae pueri in tenebris pavitant finguntque futura.

Πρβλ. Σενέκα, Ἐπιστολές CX, 6: «non omni puero stultiores sumus qui in luce timemus?». Λουκίλιο XV, 526-8 (Loeb) καὶ Ἀριστοτέλη *Περὶ ἐνυπνίων* 462a12: «ἐνίοις γὰρ τῶν νεωτέρων καὶ πάνταν διαβλέπουσιν, ἐὰν ἢ σκότος, φαίνεται εἶδωλα πολλὰ κινούμενα, ὥστ' ἐγκαλύπτεσθαι πολλάκις φοβούμενους». Πρβλ. ἐπίσης τὸ δοκίμιον τοῦ Francis Bacon, «Περὶ θανάτου», τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: «Οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται τὸν θάνατον, ὅπως τὰ παιδιὰ φοβοῦνται νὰ πλησιάσουν τὸ σκοτάδι. Καὶ ὅπως αὐτὸς ὁ φυσικὸς φόβος τῶν παιδιῶν ἀξάνεται μὲ τὰ παραμύθια, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἄλλο».

2. *DRN* VI, 39-41 (βλ. καὶ I, 146-48, II, 59-61, III, 91-93):

hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessest
non radii solis nec lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.

Γιατὶ εἶναι ἡ ἄγνοια τῆς λειτουργίας τῶν νόμων τῆς φύσης αὐτὸ ποὺ γεμίζει τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ μὲ ταραχὴ καὶ φόβο. Βλ. *DRN* V, 1211 κ.έ., Ἐπίκ. 79 κ.έ., Κ Δ 11(εἰ μὴθὲν ἡμᾶς αἰ τῶν μετεώρων ὑποψία ἠνώχλων καὶ αἰ περὶ θανάτου... οὐκ ἂν προσεδεόμεθα φυσιολογίας), καὶ ΚΔ 12: «Οὐκ ἦν τὸ φοβούμενον λύνει ὑπὲρ τῶν κυριωτάτων μὴ κατειδῶτα τίς ἢ τοῦ σύμπαντος φύσις, ἀλλ' ὑποπιτευμένον τι τῶν κατὰ τοὺς μύθους». Πρβλ. ἐπίσης σ. 34, σημ. 3 καὶ σ. 40, σημ. 5.

αὐστηρὴ νομοτέλεια τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπέκρουε τὴ μαντικὴ καὶ περιγελοῦσε τὶς τελετὲς τῆς λαϊκῆς θρησκείας¹. Ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας (περ. 485-415 π.Χ.) ἦταν ἀγνωστικιστῆς, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα², ἐνῶ ὁ Μῆλιος ποιητὴς Διαγόρας (ἀκμὴ γύρω στὸ 430 π.Χ.) ἦταν ἄθεος καὶ διακωμωδοῦσε συνεχῶς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια³. Ὁ διαβόητος Κριτίας (460-403), ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, πρέσβευε πὼς οἱ θεοὶ ἦταν ἀνθρώπινη ἐπινόηση, πὺ ἀποσκοποῦσε στὴ χαλιναγώγηση τῶν μαζῶν⁴, καὶ τέλος —γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ κυριότερα ὀνόματα— ὁ Θεόδωρος ὁ ἄθεος ἀπὸ τὴν Κυρήνη, σχεδὸν σύγχρονος μὲ τὸν Ἐπίκουρο, στὸ βιβλίον του *Περὶ θεῶν*, «ἐξ οὗ φασιν Ἐπίκουρον λαβόντα τὰ πλεῖστα εἰπεῖν» (Διογ. Λαέρτ. 2, 97), ἀπέρριπτε ἐντελῶς ὅλες τὶς σύγχρονες δοξασίες γι' αὐτοῦς (*Ἦν δ' ὁ Θεόδωρος παντάπασιν ἀναιρῶν τὰς περὶ θεῶν δόξας*).

V. ...νὰ σπάσει... τὰ... κλεῖθρα τῶν πυλῶν τῆς φύσης: Δηλαδή νὰ γνωρίσει τὰ μυστικά της. Γιατὶ εἶναι ἡ γνώση τῶν νόμων τῆς φύσης αὐτὸ πὺ ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κακομοιριά, στὴν ὁποία τὸν καταδικάζει ἡ θρησκευτικὴ δεισιδαιμονία⁵. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δεισιδαιμονία πὺ τὸν ὑποχρεώνει νὰ προσδίδει θεϊκὴ ὑπόσταση

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μάντης (ὁ Διοπίθης) ἦταν ἐκεῖνος πὺ πῆγε τὸν Ἀναξαγόρα στὰ δικαστήρια γιὰ ἀσέβεια. Βλ. Πλουτάρχου, *Περικλῆς* 32, 2 (πρβλ. καὶ κεφ. 4 καὶ 6), Διόδωρο 12, 39 (*Πρὸς δὲ τούτοις Ἀναξαγόραν τὸν σοφιστήν... ὡς ἀσεβοῦντα εἰς τοὺς θεοὺς ἐσυκοφάντου*) καὶ πρβλ. J. Burnet, *Greek Philosophy, Thales to Plato*, London 1968 (1914) σ. 65.

2. Τὸ σύγγραμμά του *Περὶ θεῶν* ἀρχίζει ἔτσι: «*Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδένα, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὁποῖοί τινες ἰδέαν πολλά γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδένα, ἢ τ' ἀδηλόγης καὶ βραχὺς ἂν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου*». Γι' αὐτὰ τὰ λόγια οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἐξόρισαν καὶ ἔκαψαν τὰ βιβλία του στὴν ἀγορὰ (Διογ. Λαέρτ. 9, 51-52).

3. Βλ. Ἀριστοφ., *Ὀρνίθες* 1071 κ.έ.· *Νεφέλες* 828 κ.έ.· Λυσία, 6, 17· Διόδωρο 13, 6· Κικέρωνα, *De natura deorum* I, 2, 63, 117, III, 89· Σέξτ. Ἐμπειρ., *Πρὸς Φυσικούς* 51-53, *Πυρών.* ὑποτυπ. 3, 218.

4. Βλ. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πρὸς Φυσικούς* I, 54: «...ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθέων ὑπάρχειν, φάμενος (δηλ. ὁ Κριτίας) ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπίσκοπόν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἔπλασαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, ἐλαβοῦμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν». Πρβλ. καὶ τὸ σχετικὸ ποίημα τοῦ Κριτία *Σίσυφος*, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ παραπάνω θεωρία (*FVS* II, 386, 6 κ.έ.).

5. Πρβλ. Κικέρωνα, *De finibus* I, 63: «*Omnium rerum natura cognita levatur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignoratione rerum e qua ipsa horribiles existunt saepe formidines*» ('Ἡ πλήρης γνώση τῆς φύσης τῶν ὄντων μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ βάρος τῆς δεισιδαιμονίας, μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου, μᾶς προστατεύει ἀπὸ τὴ σύγχυση πὺ προκαλεῖ ἡ ἄγνοια τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία ἀπὸ μόνῃ της δημιουργεῖ συχνὰ τρομεροὺς φόβους). Πρβλ. καὶ σ. 39, σημ. 2.

στὰ οὐράνια σώματα καὶ στὰ φυσικὰ φαινόμενα. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ὁ Λουκρήτιος αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ διδάξει καὶ νὰ ἐξηγήσει πῶς ἔχουν ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα (*DRN* V, 55 κ.έ.), ἐπειδὴ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη, ποὺ ἔχουν διδαχτεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀνάμιξη τῶν θεῶν σ' αὐτά, ἀποροῦν πῶς γίνονται (*mirantur qua ratione / quaeque geri possint: V, 84*) καὶ στὸ τέλος «καταφεύγουν πάλι στὶς παλιές δεισιδαιμονίες (*rursus in antiquas referentur religiones*) καὶ ἀναγνωρίζουν σκληροὺς δεσπότες, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ταλαίπωροι πιστεύουν ὅτι εἶναι παντοδύναμοι» (V, 88). Θὰ σὲ καθησυχάσω λοιπόν, λέει ὁ Λ. στὸν Μέμμιο, μὲ λόγια σοφίας, ὥστε νὰ μὴ νομίζεις, αἰχμάλωτος ὄντας τῆς δεισιδαιμονίας (*religione refrenatus ne forte rearis... :V, 114*), ὅτι ἡ γῆ, ὁ ἥλιος, ὁ οὐρανός, ἡ θάλασσα, τ' ἀστέρια, τὸ φεγγάρι ἔχουν θεϊκὴ ὑπόσταση καὶ ἐπομένως θὰ ὑπάρχουν γιὰ πάντα¹.

Ἡ θρησκεία, ἐπομένως, γεννήθηκε ἀπὸ τὸν φόβο ποὺ ἐνέπνεαν στοὺς ἀνθρώπους τὰ διάφορα φυσικὰ φαινόμενα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀδυναμία τους νὰ τὰ ἐξηγήσουν. «Ἡ ἄγνοια τῶν αἰτιῶν», λέει ὁ Λουκρήτιος, «ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποδίδουν τῇ φυσικῇ πραγματικότητῃ στὴν ἐξουσία τῶν θεῶν» (*ignorantia causarum conferre deorum / cogit ad imperium res: VI, 54-55*)². Καὶ σὲ μὴ ἀπὸ τὶς ζωντανότερες ποιητικὲς τοῦ περιγραφῆς³ ὁ Λουκρήτιος ἀναρωτιέται:

praeterea cui non animus formidine divum
contrahitur cui non correpunt membra pavore,
fulminis horribili cum plaga torrida tellus
contremit et magnum percurrunt murmura caelum?
non populi gentesque tremunt, regesque superbi
corripiunt divum percussi membra timore,
nequid ob admissum foede dictumve superbe
poenarum grave sit solvendi tempus adultum?

(Ἐπιπλέον, ποιανοῦ ἀνθρώπου ἡ καρδιά δὲν ζαρώνει ἀπὸ τὸ δέος τῶν θεῶν, τίνος τὰ μέλη δὲν παραλύουν ἀπὸ τὸν φόβο, ὅταν ἡ ξερὴ γῆ τρέμει ἀπὸ τὸ φριχτὸ κτύπημα τοῦ κεραυνοῦ καὶ ὁ οὐρανὸς βροντᾶει σὲ ὅλο τοῦ τὰ πλάτος; (Ἔοιοι τότε), λαοί, ἔθνη, περήφανοι βασιλιάδες δὲν ζαρώνουν ἀπὸ τὸν φόβο τῶν θεῶν, μήπως δηλαδή, ἐξαιτίας κάποιου αἰσχροῦ ἔργου ἢ ἐνὸς ἀλαζο-

1. Πρβλ. Ἐπίκ. 79-81 καὶ ἰδιαίτερα ἀρχὴ 81: «Ἐπὶ δὲ τούτοις ὅλως ἄπασιν ἐκείνο δεῖ κατανοεῖν, ὅτι τάραχος ὁ κυριώτατος ταῖς ἀνθρωπίναις ψυχαῖς γίνεται ἐν τῷ ταῦτά τε (δηλ. τὰ οὐράνια σώματα) μακάρια δοξάζειν <εἶναι> καὶ ἄφθαρτα».

2. Πρβλ. Ἐπίκ. 78 κ.έ. καὶ Δημοκρίτου, ἀπ. 30 (*FVS* II, 151, 11).

3. Γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴ ζωντάνια τῆς περιγραφῆς τοῦ Λουκρήτιου βλ. εἰσαγωγικὸ σημείωμα σ. 25 καὶ σημ. 4.

νικουῦ λόγου, ἔφτασε ἡ ὀδυνηρὴ στιγμή τῆς τιμωρίας;) Ἡ, συνεχίζει ὁ Λουκρήτιος, ὅταν ἡ θύελλα ποῦ σαρώνει τὶς θάλασσες παρασύρει στὰ κύματα ὀλόκληρες λεγεῶνες, ποιός δὲν προσπαθεῖ πανικόβλητος νὰ ἐξευμενίσει μὲ προσευχὲς τοὺς ἀνέμους (V, 1230); Καὶ ὅταν, τέλος, ἡ γῆ σαλεύει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μας καὶ πόλεις ὀλόκληρες καταρρέουν, γιατί ν' ἀποροῦμε ποῦ οἱ ἄνθρωποι νιώθουν περιφρόνηση γιὰ τὴ θνητὴ τους ὑπαρξή (quid mirum si se temnunt mortalia saecla: V, 1238) καὶ παραχωροῦν τὴ διακυβέρνηση τοῦ σύμπαντος στὶς ὑπερφυσικὲς δυνάμεις τῶν θεῶν (V, 1240); Καὶ ὅμως θεωρώντας ὑπεύθυνους τοὺς θεοὺς γιὰ τὴ λειτουργία τῆς φύσης, τὸ μόνο ποῦ πέτυχαν οἱ ἄνθρωποι ἦταν νὰ κάνουν τὴ δική τους ζωὴ δυστυχησμένη καὶ ἀξιολύπητη:

O genus infelix humanum, talia divis
cum tribuit facta atque iras adiunxit acerbas!
quantos tum gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
vulnera, quas lacrimas peperere minoribu' nostris!

(Δυστυχησμένη ἀνθρωπότητα¹, ποῦ ἀπέδωσες στὸς θεοὺς τέτοια πράγματα, φορτώνοντάς τους ἀπὸ πάνω καὶ μὲ τὸ πάθος τῆς πικρῆς ὀργῆς!² Πόσους καὶ πόσους στεναγμούς δὲν προκάλεσες στὸν ἑαυτὸ σου, πόσες πληγὲς δὲν ἄνοιξες γιὰ μᾶς, πόσα δάκρυα δὲν ἐτοίμασες γιὰ τὰ παιδιά μας!: V 1194-97).

VI. ...μὲ τὴ σκέψη καὶ τὸν νοῦ (mente animoque): Δηλαδή μὲ ὅλες τὶς πνευματικὲς του δυνάμεις (πρβλ. Ernout-Robin, τόμ. I, σ. 30). Στὴ μετάφραση ἐδῶ προσπαθῶ νὰ διατηρήσω τὴν ταυτολογία τοῦ λατινικοῦ κειμένου. Animus ἢ mens (βλ. *DRN* III, 94: Primum animum dico, mentem quam saepe vocamus, «πρῶτα ἀναφέρω τὸν νοῦ, ποῦ συνήθως τὸν ὀνομάζουμε σκέψη»³) εἶναι ὁ νοῦς, ἡ διάνοια, τὸ λογιστικὸν τῆς Πλα-

1. Πρβλ. Ἐμπεδοκλῆ, ἀπ. 124 (*FVS*_I, 361, 19): Ὡ πόποι, ὦ δειλὸν θνητῶν γένος, ὦ δυσάνολβον, καὶ Ὀβιδίου, *Μεταμορφ.* XV, 153 (O genus attonitum gelidae formidine mortis, «Ὡ ἀνθρώπινο γένος, ποῦ μαρμαράνεις ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ παγεροῦ θανάτου»). Παρόμοια ἐλεεινολογία τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπαντᾷ καὶ στὸ προοίμιο τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ *DRN* (στ. 14 κ.έ.). Ἀντίθετα, στὰ *Γεωργικά* τοῦ Βιργιλίου, διαβάζουμε (II, 490): «Felix qui potuit rerum cognoscere causas/ atque metus omnis et inexorable fatum/ subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari» (εὐτυχησμένος αὐτὸς ποῦ μπόρεσε νὰ γνωρίσει τὶς αἰτίες τῶν πραγμάτων καὶ νὰ καθυποτάξει ὅλους τοὺς φόβους, τὴν ἀδυσώπητη μοίρα καὶ τὸν ὄρυμαγδὸ τοῦ ἀπληστοῦ Ἀχέροντα). Ἡ ἀναφορὰ στὸν Λουκρήτιο εἶναι προφανής. Πρβλ. Εὐριπίδη, ἀπ. 910 («Ὀλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας (δηλ. τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης) ἔσχε μάθησιν) καὶ σ. 34, σμ. 3.

2. Πρβλ. *DRN* II, 651, VI, 71-2 στὸ σχόλιο II.

3. Ἡ ταύτιση ὅμως τῶν δύο ὄρων εἶναι σφάλμα, γιατί ὁ animus συμπεριλαμβάνει καὶ τὰ συναισθήματα, τὰ πάθη, ἐνῶ ἡ mens εἶναι ἀποκλειστικὰ ἡ διάνοια. Ὁ Λ. φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει αὐτὴ τὴ διάκριση σὲ φράσεις ὅπως mens animi (IV, 758), animi... mens consiliumque (III, 615) κ.τ.δ. Βλ. καὶ Kenney, σ. 89.

τωνικῆς ψυχῆς, ἢ τὸ ἡγεμονικὸν τῶν Στωικῶν. Πρόκειται δηλαδή γιὰ τὸ σπουδαιότερο καὶ κυρίαρχο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τὸ ὁποῖο ἔχει σύσταση ὑλική¹ καὶ ἐδρεύει στὸ κέντρο τοῦ θώρακα². Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ψυχῆς, τὸ ἄλογο τμήμα της, ποὺ ἐλέγχεται καὶ κατευθύνεται ἀπὸ τὸν animus (*DRN* III, 144), εἶναι ἡ anima, τὸ πνεῦμα, ἡ πνοή τῆς ζωῆς καὶ ἡ αἰτία τῆς αἴσθησης. Αὐτὴ ὅμως δὲν κατοικεῖ στὸ στῆθος, ἀλλὰ βρίσκεται διασκορπισμένη σ' ὀλόκληρο τὸ σῶμα³. Γιὰ τὴ σχέση animus-anima, τῆς σύστασης τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς κλπ., βλ. *DRN* τρίτο βιβλίο καὶ πρβλ. Θεοδωρίδη, σ. 355 κ.έ.

VII. Τὰ πύρινα τεῖχη τοῦ κόσμου (flammantia moenia mundi): Πρόκειται γιὰ τὸν αἰθέρα, ὁ ὁποῖος ἀπλώνεται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ ἀγκαλιάζει σὰν μιὰ πύρινη ζώνη ὀλόκληρο τὸν κόσμο (βλ. *DRN* V, 467-470, 500-505). Ὁ αἰθήρ, ποὺ εἶναι τὸ πάνω ἀπὸ τὰ σύννεφα στρώμα τοῦ ἀέρα ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (*Ἰλιάδα* Ξ, 288) καὶ συνήθως θεωρεῖται πυρώδης, ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο στὶς κοσμολογίες ἀρκετῶν προσωκρατικῶν, ἰδιαίτερα ὅμως σ' αὐτὴ τοῦ Ἐμπεδοκλή. Πρβλ. ἀπ. 71 (*FVS* I, 338, 3^ο πρβλ. καὶ I, 289, 16 κ.έ.) καὶ G. S. Kirk - J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, σσ. 332-33 καὶ σημ. 1.

VIII. Τὸ αἶμα τῆς Ἰφιγένειας (Iphianassai). Πρβλ. καὶ σχόλιο XIII. Σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους Ρωμαίους ποιητές, ὁ Λουκρήτιος προτιμᾷ τὸ Ἰφιάνασσα, δηλ. τὸ Ὀμηρικὸ ὄνομα τῆς Ἰφιγένειας (*Ἰλιάδα* I,

1. Βλ. *DRN* III, 161-2: «Haec eadem ratio naturam animi atque animai corpoream docet esse» καὶ πρβλ. Ἐπίκ. 63: ἡ ψυχὴ σῶμά ἐστι λεπτομερές, δηλ. σῶμα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὰ μόρια. Ὁ Ἐπίκουρος δίδασκε ὅτι ὅπως ὅλα τὰ πράγματα, ἔτσι καὶ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα· ἀλλὰ τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς εἶναι «λειότατα καὶ στρογγυλώτατα» (βλ. Ἐπίκ. 66 καὶ *DRN* III, 177 κ.έ.).

2. Βλ. *DRN* III, 140 (idque situm media regione in pectoris haeret) καὶ πρβλ. ἐπομένην σημ. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὑπῆρχε διαφωνία μεταξὺ τῶν ἀρχαίων σχετικὰ μὲ τὴν ἔδρα τοῦ νοῦ, ἀφοῦ ἄλλοι τὸν τοποθετοῦσαν στὴν περιοχή τῆς καρδιάς καὶ ἄλλοι σ' ἐκείνη τοῦ μυαλοῦ (πρβλ. καὶ Κικέρ., *Tusc. Disput.* I, 19: «sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum»). Ἡ ἐπικρατέστερη πάντως ἀποψη, γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἦταν ὅτι ὁ νοῦς κατοικοῦσε στὸ στῆθος (πρβλ. Kenney, σ. 94). Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ τὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ Bailey, τόμ. II, σ. 1011 κ.έ.

3. Βλ. *DRN* III, 143: «Cetera pars animae per totum dissita corpus». Ὁ Λουκρήτιος ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ τὸν Ἐπίκουρο. Πρβλ. Usener, ἀπ. 312 (*Δημόκριτος Ἐπίκουρος διμερῆ τὴν ψυχὴν, τὸ μὲν λογικὸν ἔχουσαν ἐν τῷ θώρακι καθιδρυμένον, τὸ δὲ ἄλογον καθ' ὅλην τὴν σύγκρισιν τοῦ σώματος διεσπαρμένον*) καὶ Ἐπίκ. 66 (*Καὶ τὸ μὲν τι ἄλογον αὐτῆς, ὃ τῷ λοιπῷ παρεσπάρθαι σώματι· τὸ δὲ λογικὸν ἐν τῷ θώρακι, ὡς δήλον ἔκ τε τῶν φόβων καὶ τῆς χαρᾶς*).

145, 287)¹. Μια ἄλλη διαπίστωση εἶναι ὅτι υἱοθετεῖ τὴν παράδοση ἐκείνη πού θέλει νὰ θυσιάζεται πραγματικά ἢ ἴδια ἢ Ἰφιγένεια², καὶ ὄχι ἓνα ἐλάφι ἢ κάποιο ἄλλο ζῷο³. "Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴ θυσία τῆς Ἰφιγένειας εἰσηγήθηκε ὁ μάντης Κάλχας, προκειμένου νὰ ἐξευμενιστεῖ ἢ χολωμένη ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονα Ἀρτεμη καὶ νὰ ἐπιτρέψει τὸν ἀπόπλου τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου. Ἄλλ' αὐτὸ πού κάνει τὴν παραπάνω θυσία ιδιαίτερα ἀποτρόπαιη καὶ τὴν Ἰφιγένεια μιὰ πραγματικά τραγικὴ φυσιογνωμία εἶναι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ γεγονός ὅτι θύτης ἦταν ὁ ἴδιος ὁ πατέρας της καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ὅτι ἡ νεαρὴ κόρη ὀδηγήθηκε στὴν Αὐλίδα μὲ τὴν ἰδέα ὅτι πῆγαινε νὰ παντρευτεῖ τὸν Ἀχιλλεὺς (βλ. Εὐριπ., Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι 100 κ.έ., 883 κ.έ.). "Ὅσον ἀφορᾷ τὰ λογοτεχνικά πρότυπα —γιατὶ ὑπάρχουν καὶ εἰκαστικά (βλ. ἐπόμενο σχόλιο)— πού ἐνέπνευσαν στὸν Λουκρήτιο μιὰ τόσο εὐαίσθητη περιγραφή τῆς θυσίας τῆς Ἰφιγένειας, θὰ πρέπει ἀναμφίβολα ν' ἀναζητηθοῦν στίς ἀπεγνωσμένες ἰκεσίες τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τῆς Ἰφιγένειας τοῦ Εὐριπίδη (Ἰφιγ. ἢ ἐν Αὐλ. 1165-1318) καὶ στὸ ἐξοχο πρῶτο στάσιμον τοῦ Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου (195-248). Πρβλ. ἐπίσης σχόλια X-XIII καὶ σ. 30, σημειώσεις 2-5. Ἄν τώρα ἡ ἐπίδραση τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ἦταν ἄμεση, ἢ ἔμμεση διαμέσου τοῦ Ρωμαίου τραγικοῦ Ἐννίου (239-169 π.Χ.), ὁ ὁποῖος θαυμάζοντας καὶ προσπαθώντας νὰ μιμηθεῖ τὸν Εὐριπίδη εἶχε γράψει καὶ ὁ ἴδιος *Iphigenia*, εἶναι κάτι πού δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ βεβαιότητα, ἐξαιτίας τῶν ἐλάχιστων λειψάνων ἀπὸ τὴν παραπάνω τραγωδία τοῦ Ἐννίου.

IX. Μόλις ἡ μοιραία κορδέλα... νὰ χύνουν δάκρυα καθὼς τὴν ἐβλεπαν. Ἡ ὅλη περιγραφή ἐδῶ θυμίζει ζωγραφικὸ πίνακα καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε πραγματικά δεῖ κάτι σχετικὸ ὁ Λουκρήτιος, μιὰ καὶ τὸ θέμα τῆς θυσίας τῆς Ἰφιγένειας ἐνέπνευσε ὄχι μόνον ποιητές, ἀλλὰ καὶ καλλιτέχνες τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως ζωγράφους καὶ γλύπτες. Περὶ φημο λ.χ. ἦταν τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου Τιμάνθη (ἀκμὴ γύρω στὰ 420 π.Χ.), στὸ ὁποῖο οἱ μορφές τῶν εἰκονιζομένων φανέρωναν μιὰ ἀξιοθαύ-

1. Στὴν *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ (στ. 157-158) ὁμοίως ὁ χορὸς ἀναφέρεται στίς ζωντανές ἀκόμη ἀδελφές τῆς Ἡλέκτρας, Χρυσόθεμι καὶ Ἰφιάνασσαν, ἐνῶ ἡ Ἰφιγένεια θεωρεῖται νεκρή. Ἐπομένως ὁ Σοφοκλῆς πρέπει ν' ἀκολουθεῖ ἐδῶ, παρὰ τὴν ἑρμηνεῖα τοῦ Kells καὶ ἄλλων (J. H. Kells, *Sophocles Electra*, Cambridge 1973), τὸν ποιητὴ τῶν *Κυπρίων ἐπῶν* (ἀπ. 15), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀγαμέμνων εἶχε τέσσερις κόρες (πρβλ. καὶ L. Campbell, *Sophocles. The Plays and Fragments*, Oxford 1881, τόμ. 2, σ. 147), ἐκδοχὴ πού ἴσως ἐπιβεβαιώνουν ἀντὶ ν' ἀντικρούουν οἱ Ὀμηρικοὶ στίχοι I, 145, 287. Πρβλ. καὶ Duff (I), σ. 52.

2. Βλ. Αἰσχύλου, *Ἀγαμέμνων* 206 κ.έ. (πρβλ. σχόλιο XIII)· Σοφοκλ., *Ἡλέκτρα* 572· Πινδάρου, *Πυθίων*. XI, 23.

3. Βλ. *Κύπρια ἐπη* I, Εὐριπ., IA 1587 καὶ Ἰφ. ἢ ἐν *Ταύροις* 28.

μαστη κλιμάκωση θλίψης¹. Ὁ Κάλχας ἀπεικονιζόταν κατηφής, ὁ Ὀδυσσεύς περίλυπος, ὁ Μενέλαος νὰ ὀδύρεται καὶ ὁ Ἀγαμέμνων μὲ τὸ κεφάλι σκεπασμένο, ἀφοῦ ὁ ζωγράφος, ἔχοντας ἐξαντλήσει ὅλους τοὺς βαθμοὺς θλίψης (cum... tristitiae omnem imaginem consumpsisset: Κοϊντιλιανὸς II, 13, 12), δὲν μποροῦσε ν' ἀποδώσει πιστὰ μὲ τὸν χρωστήρα του τὸν σπαργμὸ τοῦ πατέρα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κοϊντιλιανό, πρβλ. ἐπίσης Κικέρωνα, *Oration*, XXII, 74· Πλίνιο, *Historia Naturalis*, XXXV, 73 καὶ Βαλέριο Μάξιμο VIII, 11, 6.

X. Αὐτὴ πρώτη εἶχε χαρίσει στὸν βασιλιὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα. Δηλαδή μὲ αὐτήν, τὴν Ἰφιγένεια, πρωτοέγινε πατέρας, αὐτὴ πρώτη τοῦ χάρισε τὴν πατρότητα ἀποκαλώντας τον πατέρα γιὰ πρώτη φορά. Πρβλ. Εὐριπ., *Ἰφ. ἢ ἐν Ἀδλ.* 1220-22: *Πρώτη σ' ἐκάλεσα πατέρα καὶ σὺ παῖδ' ἐμέ / πρώτη δὲ γόνασι σοῖσι σῶμα δοῦσ' ἐμὸν / φίλας χάριτας ἔδωκα κἀντιδεξάμην.* Στὸν Εὐριπίδη ἡ ὑπενθύμιση τῆς Ἰφιγένειας ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ διεγείρει τὰ πατρικὰ συναισθήματα, ἐνῶ στὸν Λουκρήτιο ἡ ἔμφαση φαίνεται νὰ δίνεται στὴν κοινωνικὴ διάσταση τῆς πατρότητας. Ἡ Ἰφιγένεια, λοιπόν, ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τίς κόρες τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀν καὶ στὸν Ὀμηρο — ὁ ὁποῖος ὅμως ἀγνοεῖ τὴ θυσία τῆς — ἀναφέρεται σὰν νὰ ἦταν ἡ μικρότερη (*Ἰλιάδα* 1, 144-5: *τρεῖς δέ μοι εἰσι θύγατρεις... / Χρυσόθεμις καὶ Λαοδίκη* (δηλ. ἡ Ἡλέκτρα) καὶ Ἰφιάνασσα). Πρβλ. καὶ Αἰσχίνη, *Κατὰ Κτησιφῶντος* 77, ὅπου ὁ Αἰσχίνης μέμφεται τὸν Δημοσθένη, ἐπειδὴ δὲν πένθησε ὅσο ἔπρεπε τὴν πρωτότοκῃ κόρῃ του, «τὴν μόνην ὁ δεῖλαιος καὶ πρώτην αὐτὸν πατέρα προσειποῦσαν». Πρβλ. καὶ σ. 30, σημ. 3.

XI. Τὴ σήκωσαν λοιπὸν στὰ χέρια τοὺς ἄνδρες. Ἐδῶ ὁ ἀπόηχος εἶναι ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου. Ὅταν τελείωσαν τὰ προκαταρκτικὰ τῆς θυσίας καὶ καθῶς ἡ Ἰφιγένεια ἦταν ἔτοιμη νὰ σωριαστεῖ λιπόθυμη καταγῆς, ὁ Ἀγαμέμνων διέταξε τοὺς θεράποντες νὰ τὴ σηκώσουν σὰν ἐρίφιο καὶ νὰ τὴν κρατήσουν σταθερὰ πάνω ἀπὸ τὸν βωμὸ (στ. 232: *δίκαν χιμαίρας ὑπερθε βωμοῦ / ... παντὶ θυμῷ / προνωπῇ λαβεῖν ἀέρθην*), προκειμένου νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ θυσία. Ἡ λιποθυμία καὶ πτώση τῆς Ἰφιγένειας τὴν ὥρα ἐκείνη θὰ ἦταν κακὸ σημάδι, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη νὰ κρατηθεῖ σταθερὰ πάνω ἀπὸ τὸν βωμὸ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴν τελετουργία. Τὸ αἶμα τοῦ θύματος ἔπρεπε νὰ τρέξει πάνω στὸν βωμό (πρβλ. J. D. Deniston - D. Page, *Aeschylus Agamemnon*, Oxford 1957, σ. 90).

XII. Ὁ χιγιά νὰ παντρευτεῖ. Πρβλ. σχόλιο VIII. Γιατὴ τὴν ἕδια περίπου διαδικασία ἀκολουθοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ στὸν γάμο, ὅπου ἡ νύ-

1. Μιὰ Τιμάνθεια «θυσία τῆς Ἰφιγένειας» ἦταν τὸ θέμα καὶ μιᾶς τοιχογραφίας στὴν Πομπηία. Βλ. E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, Roma 1969 (München 1923), τόμ. 2, σ. 697, καὶ πρβλ. Ernout, *ἔ.π.*, τόμ. I, σ. 65, σημ. 1.

φη πέρναγε σηκωτή (πρβλ. προηγούμενο σχόλιο) τὸ κατώφλι τῆς οἰκίας τοῦ γαμπροῦ. Πρβλ. Πλουτάρχου *Ρωμύλος* 15, 6: *Διαμένει δὲ μέχρι νῦν τὸ τὴν νύμφην αὐτὴν ἀφ' αὐτῆς μὴ ὑπερβαίνειν τὴν οὐδὸν εἰς τὸ δωμάτιον ἀλλ' αἰρομένην εἰσφέρεισθαι* (βλ. καὶ Πλουτ., Ἔθικα 271 D). Ἡ μετάφραση ἀδυνατεῖ ν' ἀποδώσει ἱκανοποιητικὰ τὴν αἴσθησις πού δημιουργοῦν οἱ διαφορούμενες λατινικὲς λέξεις, πού σκόπιμα ἐπιλέγει ἐδῶ ὁ Λουκρήτιος. *Sublata* (τὴ σήκωσαν), *tremibunda* (νὰ τρέμει, νὰ καρδιοχτυπᾷ), λέξη κλειδί. Καρδιοχτυπᾷ κανεὶς ἀπὸ φόβο, ὅπως ἡ Ἰφιγένεια ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔντονη συγκίνηση καὶ ἀγωνία, ὅπως ἡ νεαρὴ κόρη πού παντρεύεται. *Deductast* (τὴν ἔφεραν, τὴν ὀδήγησαν). Στὸ λεξιλόγιό τῆς γαμήλιας διαδικασίας τὸ ρῆμα *deduco* σημαίνει ὀδηγῶ τὴ νύφη στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ.

XIII. Σ φ α γ μ ἔ ν η ἀ π ὸ τ ὸ ἴ δ ι ο τ ὸ π α τ ρ ι κ ὸ χ ἔ ρ ι. Ἡ εἰκόνα τοῦ γάμου συνεχίζεται. Τὸ χέρι, πού κανονικά θὰ παρέδιδε τὴ νύφη στὸν γαμπρό, εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ χέρι πού τὴν σφάζει. Βλ. Αἰσχ. Ἄγαμ. 224: Ἔτιλα δ' οὖν (δηλ. ὁ Ἀγαμέμνων) *θυτῆρ γενέσθαι / θυγατρός, καὶ λίγῳ νωρίτερα* (στίχ. 207 κ.έ.), ὅπου ὁ Ἀτρείδης φαίνεται νὰ προαισθάνεται πόσο βαρεὰ θὰ εἶναι ἡ μοίρα του, ἀν σφάζει τὸ παιδί του καὶ μολύνει τὰ χέρια του μὲ παρθενικὸ αἷμα (*μαίνων παρθενοσφάγοισιν / ρεῖθροισ πατρώονος χέριας*). Πρβλ. ἐπίσης Εὐριπ., Ἰφιγ. ἡ ἐν. Ἀδλ. 1177-8 (Ἀπόλεσέν σ', ὦ τέκνον, ὁ φυτεύσας πατῆρ, / αὐτὸς κτανών, οὐκ ἄλλος οὐδ' ἄλλη χερί) καὶ σ. 30, σημ. 5.

XIV. Σ τ ῖ ς δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ῖ ε ς (religionibus) ... τ ὼ ν ἱ ε ρ ε ῶ ν. Ἡ λέξη *religio* ἐδῶ δὲν μπερεῖ παρὰ νὰ σημαίνει ξεκάθαρα τὶς δεισιδαιμονίες (πρβλ. W. A. Merrill, *Lucretius, De Rerum Natura*, New York 1907, σ. 276· ἐπίσης σ. 32 σημ. 1), ὀρισμένα θρησκευτικὰ ταμποῦ γενικότερα, μὲ τὰ ὅποια οἱ ἱερεῖς τρομοκρατοῦσαν τοὺς ἀνθρώπους ἀναχακίζοντας τὶς δραστηριότητές τους καὶ καταδυναστεύοντας τὴν ἐλεύθερη ἔκφρασή τους. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Λουκρήτιος καυχιέται ὅτι μὲ τὸ ἔργο του ἐλευθερώνει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὰ σφιχτὰ δεσμὰ τῆς δεισιδαιμονίας (*DRN IV, 6-7*: «... et artis / religionum animum nodis exsolvere pergo»)¹. Ἄλλωστε ἡ ἴδια λέξη *religio* συνδέεται ἑτυμολογικὰ μὲ τὸ ρῆμα *religare*, πού σημαίνει σφιχτοδένω².

1. Πρβλ. σ. 24 καὶ σημειώσεις 3-4.

2. Ἡ ἑτυμολογία τοῦ Κικέρωνα (*De nat. deorum II, 72*) ἀπὸ τὸ ρῆμα *relegere* (ἀνατρέχω, ξαναδιαβάζω) δὲν φαίνεται νὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φιλολογικὴ ἐπιστήμη (πρβλ. C. T. Lewis - C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, s. v., A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1951³ (1932), s. v., καὶ *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1970² (1948), σ. 917). Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων, χρησιμοποιώντας στὰ ἔργα του φράσεις ὅπως

XV. Ὁ φόβος τῆς αἰώνιας μεταθανάτιας τιμωρίας. Δύο εἶναι οἱ μεγάλοι φόβοι τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: ὁ φόβος τοῦ θεοῦ καὶ ὁ φόβος τοῦ θανάτου. Ἄλλ' ὁ φόβος τοῦ θανάτου εἶναι συνυφασμένος μετὰ τὸν φόβο τοῦ θεοῦ, ὅπως καὶ ὁ φόβος τοῦ θεοῦ εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένοι μετὰ τὸν φόβο τοῦ θανάτου. Σ' αὐτοὺς τοὺς δύο φόβους στήριζαν —καὶ στηρίζουν ἀκόμη, *mutatis mutandis*—τὸ κύρος καὶ τὴν ἐπιρροή τους οἱ μάντιες καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς ἀρχαιότητος· ἀπὸ αὐτὸν τὸν δίδυμο φόβο λύτρωσε τὸν ἄνθρωπο ὁ Ἐπίκουρος. Ὁ φόβος τῶν θεῶν ξεπεράστηκε μετὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἀπόλυτης ἀπομόνωσής τους στὰ *intermundia*, μακριὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ προβλήματα του (βλ. σχόλιο II καὶ ἰδιαίτερα σσ. 32-33). Ὁ φόβος τοῦ θανάτου ξεπεράστηκε μετὰ τὴν συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ θάνατος αὐτὸς καθαυτὸν εἶναι κάτι ποῦ δὲν μᾶς ἀφορᾷ, δὲν ἔχει σχέση μετὰ μᾶς, ἐφόσον δὲν τὸν αἰσθανόμαστε. «*Στέρησις δέ ἐστὶν αἰσθήσεως ὁ θάνατος*», λέει ὁ Ἐπίκουρος (Ἐπίκ. 124). «*Nil igitur mors est ad nos neque pertinet hilum*», λέει καὶ ὁ Λουκρήτιος (*DRN* III, 830), μεταφράζοντας σχεδὸν κατὰ λέξη μιὰ ἀπὸ τὶς *Κύριες Δόξεις* τοῦ δασκάλου του¹. Ὁ Ἐπίκουρος δίδασκε ἐπίσης ὅτι ἡ γνώση αὐτῆς τῆς ἀλήθειας ἐξαλείφει τὸν πόθο τῆς ἀθανασίας καὶ κάνει εὐχάριστη τὴν θνητὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου², ἀλλὰ ὁ Λουκρήτιος προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο. Ὁ φόβος τοῦ θανάτου καὶ κάποιας μεταθανάτιας πραγματικότητος πρέπει νὰ καταπολεμηθεῖ καὶ νὰ ξεπεραστεῖ, ὄχι μόνο γιατί ἀναστατώνει τὴν ζωὴ μας, «διαχέοντας μετὰ τὴν μαυρίλα τοῦ πάντα καὶ νοθεύοντας τὴν κάθε μας ἀπόλαυση»³, ἀλλὰ κυρίως γιατί αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ φόβος εἶναι ἡ ρίζα καὶ ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ. Ἡ πλεονεξία καὶ ἡ φιλοδοξία π.χ., ποῦ σπρώχνουν τὸν ἄνθρωπο σὲ τόσα κακουργήματα καὶ ἀδικίες, τρέφονται ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου (... *avaritiis et honorum caeca cupido... mortis formidine aluntur*: *DRN* III, 59-64)⁴. Ἀπὸ τὸν ἴδιο

religione obstringere (σφίγγω), *impedire* (ἐμποδίζω), *liberare* (ἐλευθερώνω), *solvere* (λύνω), φαίνεται νὰ ἔχει στὸν νοῦ του τὸ *religare* (βλ. *Philip*, II, 83, *In Pisonem* 58, *De harusp. resp.* 12, *Pro Caecina* 98). Βλ. καὶ Λακτάντιο, *Inst. div.* IV, 28 καθὼς καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Servius Grammaticus στὴν *Αἰνείαδα* VIII, 349. Τέλος, στὸν Ἀῦλο Γέλλιο, *Noctes Atticae* 4, 9, 8 βρίσκουμε καὶ τὴν μᾶλλον ἀπίθανη ἐτυμολογία τῆς *religio* ἀπὸ τὸ *relinquo* μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπομακρύνω, ἀπομονώνω.

1. Κ Δ 2: «Ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ· τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς».

2. Βλ. Ἐπίκ. 124: «Ὅθεν γνῶσις ὀρθὴ τοῦ μηθὲν εἶναι πρὸς ἡμᾶς τὸν θάνατον ἀπολαυστὸν ποιεῖ τὸ τῆς ζωῆς θνητόν, οὐκ ἄπειρον προστιθεῖσα χρόνον, ἀλλὰ τὸν τῆς ἀθανασίας ἀφελομένη πόθον».

3. *DRN* III, 39-40: «*Omnia suffundens mortis nigrore neque ullam/ esse voluptatem liquidam puramque relinquit*». Πρβλ. καὶ Κ Δ 12: «Ὅτι ἦν ἄνευ φυσιολογίας (χωρὶς τὴν μελέτη τῆς φύσης δὲν ἦταν δυνατὸ) ἀκεραίους τὰς ἡδονὰς ἀπολαμβάνειν».

4. Ὁ συλλογισμὸς μετὰ τὸν ὁποῖον φτάνει ὁ Λ. σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα χωλαίνει. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι, λέει (III, 65 κ.έ.), θεωροῦν τὴν καταφρόνια καὶ τὴν φτώχεια κα-

ἐπίσης φόβο ξεκινάει συχνά και ὁ φθόνος πού μᾶς κατατρῶει γιά τίς ἐπιτυχίες τῶν ἄλλων (ab eodem saepe timore / macerat invidia: III, 74-5)¹. «Ὁ ἴδιος φόβος προσβάλλει βάνουσα τήν τιμή, αὐτὸς καταστρέφει τοὺς δεσμούς φιλίας², αὐτὸς κοντολογίς καταλύει κάθε ἔννοια καθήκοντος· γιὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων, πού, γιά ν' ἀποφύγουν τὸν θάνατο³, πρόδωσαν τὴν πατρίδα τοὺς και τοὺς ἀγαπημένους τοὺς γονιούς»⁴ (III, 83-6):

hunc vexare pudorem, hunc vincula amicitiae
rumpere et in summa pietatem evertere suadet. †⁵
nam iam saepe homines patriam carosque parentis
prodiderunt, vitare Acherusia templa petentes.

Ἀπρίλιος 1981

ταστάσεις τόσο ἀνυπόφορες και τόσο πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ μιὰ ζωὴ γεμάτη χαρὰ και ἀσφάλεια (remota ab dulci vita stabilique videtur: 66), πού ἰσοδυναμοῦν σχεδὸν μὲ τὸν θάνατο. Ἄλλ' ἐπειδὴ τρέμουν τὸν θάνατο, προσπαθοῦν νὰ γλυτώσουν μὲ τὸ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τίς καταστάσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες τοὺς φέρνουν στὸ κατώφλι τοῦ (πρβλ. Βιργιλίου, *Αἰνείαδα* VI, 273 κ.έ.), ἀποκτώντας δόξα και πλοῦτο (ὁ Heinze, σ. 58, ἐπισημαίνει ὀρθῶς ὅτι παρόμοια ἐπιχειρηματολογία ἀναπτύσσει κι ὁ Πορφύριος στὸ *Περὶ ἀποχῆς* A, 54). Ἔτσι μὲ σύμβουλο αὐτὸν τὸν ψεύτικο φόβο (falso terrore coacti: 68), μαζεύουν πλοῦτη χύνοντας ἀδελφικὸ αἷμα και ἀχόρταγοι τὰ πολλαπλασιάζουν μὲ πολλὰ ἄλλα φονικά, τὸ ἕνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο (sanguine civili rem conflant divitiasque/ conduplicant avidi, caedem caede accumulantes: 70-71). «Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Kenney, (σ. 83), ὁ Λ. φαίνεται νὰ ἐπεκτείνει ἐδῶ τὴν Ἐπικούρεια θέση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπιζητοῦν τὴν κοινωνικὴ ἀναγνώριση και δόξα, γιὰ τὴν νομίζουν ὅτι ἔτσι θὰ ζήσουν ἀσφαλέστερα. Πρβλ. Κ Δ. 7: «Ἐνδοξοὶ και περίβλεπτοὶ τινες ἐβουλήθησαν γενέσθαι, τὴν ἐξ ἀνθρώπων ἀσφάλειαν οὕτω νομίζοντες περιποιήσεσθαι». Μὲ ὅλο τὸ παραπάνω χωρίο ἀπὸ τὸ *DRN* (στ. 59-86) πρβλ. ἐπίσης Σαλλούστιο, *Bellum Cat.* X, 3-5, Κάτουλλο LXIV, 397 κ.έ., Ὁρατίου, Ὠδὲς I, 35, 34, Ἐπωδοὶ VII, 17 κ.έ., Βιργιλίου, *Γεωργικά* II, 505 κ.έ. και, τέλος, τὴν ἐξοχὴ ἀνάλυση τοῦ Bailey, τόμ. II, σ. 994 κ.έ.

1. Τόσο πολὺ κατατρῶει τὸν ἄνθρωπο ὁ φθόνος, λέει παρακάτω ὁ Λουκρήτιος, ὥστε μερικοὶ δίνουν και τὴ ζωὴ τους γιά ἕνα ἄγαλμα και ἕνα ὄνομα (intereunt partim statuarum et nominis ergo: 78). Πρβλ. και τὸ σχόλιο στὴν Κ Δ 29.

2. Γιά τὴ σημασία τῆς φιλίας στὸν Ἐπίκουρο βλ. σ. 24, σημ. 2.

3. Κατὰ λέξιν, τὸν τόπο τοῦ Ἀχέροντα ἢ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης. Ὁ Ἀχέρων, πού διέσχιζε τὴν Ἀχερουσία λίμνη, μιά ἀπὸ τίς μυθικὲς εἰσόδους τοῦ Ἄδου, ἦταν ἕνας — ὁ σπουδαιότερος — ἀπὸ τοὺς πέντε ποταμοὺς τοῦ κάτω κόσμου.

4. Ἡ φιλία, ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς γονεῖς και ἡ φιλοπατρία ἦταν τὰ ἱερά ἰδεώδη τῶν Ρωμαίων. Ὁ κατάλογος τῶν «ἀμαρτωλῶν» τῆς Βιργιλιανῆς «κόλασης» κορυφωνόταν μὲ τοὺς προδότες και τοὺς ἀσελεγεῖς (*Αἰνείαδα* VI, 621-4). Πρβλ. ἐπίσης Κικέρωνα, *De officiis* I, 54-8 και *De finibus* I, 49.

5. Ἀντὶ τοῦ suadet τοῦ Bailey, υἱοθετῶ τὸ suasu πού διαβάζον οἱ Ernout-Robin, ἐνῶ ἐλκυστικὴ μοῦ φαίνεται και ἡ διόρθωση τοῦ Lambinus σὲ fundo. Γιά τὸ ἐπίμαχο αὐτὸ χωρίο και τίς διαφορὲς διορθώσεις πού προτάθηκαν βλ. Bailey, τόμ. II, σ. 1002· Ernout-Robin, τόμ. II, σ. 19, και Kenney, σ. 86-87.

S U M M A R Y

Lucretius' Criticism of Traditional Religion and Superstition

Modern Greek translation and extensive commentary of the *De rerum natura* I, 62-111, where Lucretius, praising Epicurus' philosophical acumen and boldness, criticizes the traditional state religion and popular superstition. The introductory note gives a brief sketch of the times of Lucretius, stresses the difficulty of his attempt to make poetry out of the terse Epicurean Physics, and underlines the brilliant poetic feeling that permeates the whole *De rerum natura*. In the commentary the main aspects of the Epicurean doctrine are discussed, Lucretius' genuine admiration for and fanatical devotion to Epicurus are indicated and his poetic genius and sensitiveness are emphasized. The commentary also includes several remarks of interpretative nature and pertinent references to other authors, ancient and modern, aiming at a fuller understanding of Lucretius and his poem.